

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

EMEVİLER DÖNEMİNDE MEYDANA GELEN DİNİ-SİYASİ
HAREKETLERDE KÛFE’NİN ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKAN KELEŞ

DANIŞMAN:

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEBEK

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAKAN KELEŞ
	Numarası	168106051009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEBEK
	Tezin Adı	EMEVİLER DÖNEMİNDE MEYDANA GELEN DİNİ-SİYASİ HAREKETLERDE KÛFE'NİN ÖNEMİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan EMEVİLER DÖNEMİNDE MEYDANA GELEN DİNİ-SİYASİ HAREKETLERDE KÛFE'NİN ÖNEMİ başlıklı bu çalışma 19/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	DR. ÖĞR. ÜYESİ	AYTEKİN ŞENZEBEK	
2	DOÇ. DR.	DOĞAN KAPLAN	
3	DOÇ. DR.	OSMAN ZAHİD ÇİFÇİ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAKAN KELEŞ		
	Numarası	168106051009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	EMEVİLER DÖNEMİNDE MEYDANA GELEN DİNİ-SİYASİ HAREKETLERDE KÛFE'NİN ÖNEMİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

HAKAN KELEŞ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hakan KELEŞ		
	Numarası	168106051009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK		
Tezin Adı	EMEVİLER DÖNEMİNDE MEYDANA GELEN DİNİ-SİYASİ HAREKETLERDE KÛFE'NİN ÖNEMİ			

Kufe şehri, 17/637-38 yılında Hz. Ömer'in halifeliği döneminde kurulmuştur. Müslümanların kurduğu ilk şehirlerden biri olan Kûfe'nin siyasi tarihi hep çalkantılı geçmiş, Hz. Ali yanlıları başta olmak üzere Emevi muhaliflerinin de bir toplanma merkezi olmuştur.

Emeviler döneminde meydana gelen Kûfe merkezli, Hucr b. Adiy hadisesi, Kerbelâ olayı, Tevvâbûn hareketi, Muhtar es-Sekafi hareketi, Zeyd b. Ali isyanı ve Abdullah b. Muaviye hareketi gibi siyasi faaliyetler daha sonra Kûfe'de ortaya çıkan fırka ve mezhepler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu fırka ve mezheplerin oluşumunda ise Kûfe'nin kadim tarihi diyebileceğimiz Hire krallığının ve bölgedeki Fars kültürünün derin etkilerini bulmak mümkündür. Kûfe, Keysaniyye, Beyaniyye, Cenahiyye, Muğiriyye ve Zeydiyye başta olmak üzere pekçok fırkanın merkezi konumunda olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Hire, Fırka, Emeviler Dönemi, Gulat, Mezhep.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	HAKAN KELEŞ		
	Student Number	168106051009		
	Department	BASIC ISLAMIC SCIENCE/HISTORY OF ISLAMIC SECTS		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEBEK		
Title of the Thesis/Dissertation	THE IMPORTANCE OF THE KUFU IN RELIGIOUS-POLITICAL MOVEMENTS THROUGH THE UmayyAD PERIOD			

The City of Kufa was founded in 17/637-38 during caliphate period of Hazrat Omar, which was the first one of the cities founded by Muslim, had always turbulent political history and it became a gathering center of the Umayyad opponents especially for supporters of Hazrat Ali.

Kufa-centered political activities including movement of Hucr b. Adiy, of Karbala, movement of Tawwabin, movement of Mukhtar al-Thaqafi, rebellion of Zayd b. Ali and rebellion of Abdallah b. Muawiyah, which took place during the Umayyad period had a profound influence on the faction and sects that emerged afterwards in Kufa, in the formation of these faction and sects. It is possible to find deep effects of Hira State and Persian culture in the region, which we can call the ancient history of Kufa. Accordingly, Kufa was in the position of center for many factions especially Kaysaniyya, Bayaniyya, Muğiriyya and Canahiyya.

Key words: Kufa, Hira, Faction, Sect, Umayyad Period, Ghulat.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	4
ÖNSÖZ	5
GİRİŞ	7
1. KONUNUN ÖNEMİ ve AMACI.....	9
2. ARAŞTIRMANIN METODU ve YÖNTEMİ	11
3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM	15
A. KÛFE'NİN KURULUŞU VE DEMOGRAFİK YAPISI.....	15
1. Kûfe	15
1.1. Kûfe'nin Kuruluşu ve İsimlendirilmesi	15
1.2. Kûfe'nin İnşa Edilme Sebepleri	17
1.3. Kûfe 'de İskân Faaliyetleri ve Demografik Yapı	18
1.3.1. Araplar	21
1.3.2. Mevâli	25
B. KÛFE BÖLGESİNDE BULUNAN ESKİ BİR DEVLET: HÎRE	28
1. Hîre'nin Coğrafi Konumu ve İsimlendirilmesi	29
2. Hîre'nin Kuruluşu	31
3. Siyasi tarihi.....	32
3.1. Tenûhîler Dönemi (138-268).....	32
3.2. Lahmîler Dönemi (268-633).....	34
4. Demografik Yapısı	39
4.1. Tenûhîler.....	39
4.2. İbâdîler.....	40
4.3. Ahlâfîler.....	41
5. Dinî, Kültürel ve Fikri Yapı	41

6. Hîre'nin İslam Hâkimiyetine Girmesi.....	44
İKİNCİ BÖLÜM.....	49
EMEVİLER DÖNEMİNDE KÛFE'DE MEYDANA GELEN SİYASİ HADİSELER	49
1. Kuruluşundan Muaviye'ye Biata Kadarki Dönemde Kûfe'nin Durumu	49
2. Kûfe'deki Dîni Nitelikli Siyasi Hareketler	55
2.1. Hucr b. Adiy Hareketi	55
2.2. Kerbelâ Hadisesi	58
2.3. Abdullah b. Zübeyr ve Kûfe Hâkimiyeti.....	62
2.4. Tevvâbûn Hareketi	66
2.5. Muhtar es-Sekafî Hareketi	69
2.6. İbn Eş'as İsyanı	74
2.7. Zeyd b. Ali İsyanı.....	77
2.8. Abdullah b. Muaviye Hareketi.....	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	84
EMEVİLER DÖNEMİNDE KÛFE MERKEZLİ DİNİ FIRKALAR	84
1. Sebeiyye	84
2. Keysaniyye	91
3. Beyâniyye.....	98
4. Cenâhiyye.....	102
5. Muğiriyye.....	105
6. Zeydiyye.....	108
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA.....	113

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	:Bakınız
c.	:Cilt
C.Ü.İ.F.D.	:Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	:Çeviren
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
G.Ü.Ç.İ.F.D.	:Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	:Hicri
Hz.	:Hazreti
İA	:MEB İslam Ansiklopedisi
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
ss.	:Sayfa sayısı
sav.	:Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	:Tahkik eden
trz.	:Tarihsiz
O.M.Ü.İ.F.D Dergisi	:On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ö.	:Ölümü
Ünv.	:Üniversitesi
vb.	:ve benzeri

ÖNSÖZ

Kûfe, 17/638 yılında, Hz. Ömer'in görevlendirmesiyle Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından günümüzde Irak sınırları içinde kalan bir bölgede kurulmuştur. Temelden İslam şehri olarak kurulmuş olan Kûfe, Mekke ve Medine'nin dışında kurulan İslam şehirlerinin ilklerinden olması ve Acem diyarına (Fars ve Türk) yakın bir yerde kurulması sebebiyle ilk dönemlerde yapılan cihad faaliyetlerinde büyük bir öneme sahip olmuştur.

Hz. Ömer döneminde kozmo-politik önemini kuruyan bu şehir, Halife Hz. Osman dönemine geldiğinde ise devlet başkanına karşı girişilen iç muhalefetin önemli merkezlerinden olmuştur. Nitekim Hz. Osman'ın yönetimde Kureyşilik unsurunu arttırması ve yakın akrabalarına idarî görevler vermesi gibi günümüzde çokça zikredilen sebepler neticesinde Kûfe şehrine atanan valilerle Müslüman halk arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır.

Hz. Ali halife olarak biat aldıktan sonra Kûfe'yi hilafet merkezi yapmış ve şehrin var olan siyasi önemi daha da artmıştır. Nitekim Hz. Ali, Hz. Osman'ın kanını talep bahanesiyle kendisine karşı Şam merkezli bir muhalefet hareketi başlatan Muaviye'ye karşı Kûfe'yi bir mücadele merkezi olarak seçmiştir. Neticede Hz. Ali ve Muaviye orduları arasında vuku' bulan Sıffin Savaşı gibi İslam tarihinde derin izler bırakan bir hadise meydana gelmiştir.

Emevilerin ilk dönemlerinde Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve bu olaydan kendilerini sorumlu tutan Kûfelilerin gerçekleştirdiği *Tevvabûn Hareketi* ve *Muhtar es-Sekafi Hareketi*'yle birlikte mevâlinin de siyasi hareketler içine girmesiyle Kûfe tarihi anlamda farklı bir ivme kazanmıştır. Ayrıca Kûfe Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra Hz. Ali taraftarlarının bir sığınak yeri ve Emevilere karşı girişilen muhalefet hareketlerinin de bir merkezi olmuştur. Ayrıca Hz. Ali'nin *nass ve ta'yinle* imametini iddia eden Şia ve Şii-Gulat fırkaların oluşumunda bu şehrin dini-etnik yapısının önemli bir yeri vardır. Çünkü Yemen kökenli Arap kabilelerin Kûfe'deki varlığı, Arap asabiyetinin en yoğun görüldüğü yer olmasında; Fars

kültürünün Kûfe'deki varlığı da çeşitli fırkaların bu şehirde teşeyyu'unda önemli etkiye sahiptir.

Bu öneme binaen araştırmamızın ilk bölümünde Kûfe'nin kuruluşunu, demografik yapısını incelemeye çalıştık. Ayrıca bu bölüm içerisinde Kûfe'nin bulunduğu coğrafyada dini-kültürel etkisini uzun yıllar hissettiren Hire devletinin tarihinden de bahsettik. Çünkü Kûfe'nin kurulduğu coğrafyanın islamî döneme kadarki tarihi göz önünde bulundurulur ve iyi kavranırsa İslamî dönemde bu şehirde meydana gelen hadiselerin etnik ve dini sebeplerini anlamamız kolaylaşacaktır. Bu sebeple Cahiliye döneminde bu bölgede hüküm süren Hîre Devleti ve bu devletin Kûfe şehri üzerindeki etkilerini bu bölümde zikrettik.

İkinci bölümdeyse Emeviler döneminde şehirde meydana gelen siyasi hadiseler ve bu hadiselerin sebeplerini incelemeye çalıştık. Böylece Kûfe'nin bulunduğu coğrafi konum ve demografik yapısının meydana gelen siyasi olaylara ne derece etki ettiğini vurgulamaya çalıştık.

Üçüncü bölüme gelince, bu bölümde –en azından başlangıçta- Kûfe'de ortaya çıkan fırkaları ve mezhepleri ele aldık. Bu fırkaları incelemek Şia'nın teşekkülünün hangi evrelerden geçtiği hakkında bize muntazam bilgiler sunacaktır.

Yapmış olduğumuz bu çalışmanın tespiti aşamasında konunun elzem olduğuna ve önemine dikkatlerimi çeken, kaynakların tespit ve temini konusunda yardımlarını esirgemeyen ve araştırmanın her aşamasında mevcut çalışmayı titizlikle takip edip, yaptığı eleştiriler ile özgün bir çalışma ortaya koymamda büyük pay sahibi olan değerli Dr. Öğretim Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK'e şükranlarımı sunarım.

Hakan KELEŞ

Konya-2019

GİRİŞ

Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından hemen sonra -henüz o defnedilmeden- Müslümanlar ilk olarak hilafet meselesi üzerinde ihtilafa düşmüştür. Ensar'dan bir grubun Benî Saîde gölgeliğinde toplandığı ve bir lider seçmek için aralarında münakaşa ettikleri bilinmektedir.¹ Haşimoğullarının henüz cenaze techizi ve defniyle meşgul olduğu sırada böyle bir toplantının vuku' bulması, bu toplantının Ensâr tarafından daha önceden planlanmış olduğunu göstermektedir.²

Kur'an-ı Kerîm'de devlet yapısı ve idari teşkilatla ilgili herhangi açık bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak emanetin ehline teslim edilmesi³ ve vahyin dışındaki meselelerin müşâvereyle⁴ çözülmesi gibi genel prensipler bildirilmiştir.⁵ Bu sebeple, Peygambersiz bir hayatın ilk aşamasında birtakım siyasi çatışmaların zuhûr etmesi kaçınılmazdı. Onat'ın ifade ettiği gibi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra meydana gelen bu siyasi yapı ve idari tatbikatlar siyasi bir nizam arayışı olarak telakki edilmelidir.⁶

Bu siyasi arayışların neticesinde önce Hz. Ebû Bekir sonra da Hz. Ömer halife olmuştur. Hz. Ömer döneminde özellikle Irak ve Şam gibi pek çok bölgenin fethi gerçekleşmiş ve Müslümanlar ekonomik ve siyasi yönden refah seviyesine ulaşmıştır. İslam'ın daha geniş coğrafyalarda yayılmış olması, Müslümanların farklı kültür ve dinler ile irtibatını da zorunlu hale getirmiştir.⁷

Hz. Osman dönemine gelince, o ilerlemiş yaşına rağmen İslam Devleti'nin yeni halifesi olmuştu. Halife olmadan önce herhangi bir siyasî deneyimi de yoktu ve ticaret

¹ Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim b. Ebî Bekir Ahmed (ö. 548/1152), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk Abdülaziz Muhammed el-Vekîl, Kâhire, 1968, c. 1, s. 22; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Galib (ö. 310/992), *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Beyrut 1387, c. 3, ss. 203-210.

² Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara 2016, s. 55.

³ Nisa, 4/58

⁴ Şûra, 42/38

⁵ Hatiboğlu, Mehmed Saîd, "Hilafetin Kureyşliliği", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1978, c. 23, ss. 141-142.

⁶ Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara 2016, s. 19.

⁷ Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö. 283/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, çev. Zekeriya Akman, Ankara 2017, ss. 172-202.

yapması ile tanınıyordu.⁸ Onun siyasî faaliyetlerden uzak olduğu ilk karşılaştığı sorunlardaki çözüm yönteminden anlaşılmaktadır. Nitekim babasının intikamını almak için Ubeydullah b. Ömer'in Hürmüzân'ı öldürmesi, Cufeyne'yi öldürmesi ve Ebû Lü'lü'nün henüz bâliğa olmamış kızını öldürmesi ve sonucunda Hz. Osman tarafından affedilmesinde anlaşılacaktır. Zira Hz. Osman suçun şahsiliği ilkesini çiğneyen Ubeydullah'ın yaptığı bu davranışı hukukî bir olay yerine siyasi bir olay olarak değerlendirmiş ve onu affetme yetkisini kendisinde görmüştür.⁹

Hz. Osman'ın siyasi şahsiyetinin yanında mensubu olduğu kabile ile ilgili olarak birtakım mülâhazalara da değinmek yerinde olacaktır. Hz. Ömer'in belirlediği Şûra'nın¹⁰ halife olarak Hz. Osman'ı seçmesine kadar olan süreci göz önüne aldığımızda belli bir kabile dengesi kurulduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Hz. Ömer'in akrabalarına görev vermediği bilinmektedir.¹¹ Aynı zamanda ilk iki halife döneminde Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları yönetiminde etkin değillerdi. Çünkü Ümeyyeoğulları henüz yeni Müslüman olmuşlardı ve ilk dönemlerde bu nedenle halifelik iddiasından uzak durdular. Haşimoğullarına gelince onlar kendilerinden bir peygamber çıkması sebebiyle hilafetin kendilerine ait olması gerektiği düşüncesindeydiler.¹²

Hz. Ömer döneminde titiz bir şekilde uygulanan yönetimdeki kabile dengesinin Hz. Osman döneminde yavaş yavaş ortadan kalktığını görmekteyiz. Hz. Osman dönemine kadar Kureyş, Ensâr'ın hilâfette hak iddiasında bulunmasının etkisiyle zâhiren kendi içinde ihtilafa düşmemişti.¹³ Fakat Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yarısından itibaren, içten içe kaynaklı Kureyş'te zahirî ihtilaflar görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda Kureyş'ten Ümeyyeoğullarının yönetimdeki etkinliği artmış ve yönetimdeki kabile dengesi bozulmuştur.

⁸ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 145.

⁹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 142.

¹⁰ Şurâ; yeni halifenin seçilmesi için Hz. Ömer tarafından oluşturulan 6 kişilik komitedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 227-229.

¹¹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 130.

¹² Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 241.

¹³ Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", s. 124.

Ümeyyeoğullarının İslam öncesinde Haşimoğullarından daha zengin kudretli ve yönetimde daha etkin bir kabile olmasına¹⁴ karşın Hz. Muhammed'in Haşimoğullarına mensup olması Ümeyyeoğullarının İslam'ı en son kabul eden kabile olmasında büyük bir etkidir. İslam'da bu denli kıdemleri olmamasına rağmen Hz. Osman'ın halife olması ile birlikte, Ümeyyeoğulları yönetimde tekrar etkinliğini arttırmış ve Emevi-Haşimi çekişmesi önceki dönemlere göre daha da alevlenmiştir.

Hz. Osman'ın halife olması (24/644-645) ile Hz. Ali'nin ölümü (40/661) arasında geçen süre, bütün İslam tarihi açısından en karanlık ve en karışık dönem olarak ifade edilmektedir.¹⁵ Hz. Osman'ın yönetimde Emevilik unsurunu arttırması, belli kişilere Irak'ta toprak bağışında bulunması, Kûfe Valisi Velid b. Ukbe'nin içki içmesi ve Hz. Osman'ın Velid'e karşı Kur'an'da belirtilen cezai uygulamalarda esnek davranması vb. gerekçelerle Basra, Kûfe ve Mısır gibi şehirlerden gelen isyancıların fâili olduğu Hz. Osman'ın katli ile sonuçlanan fitne hadisesi yaşanmıştır. Yine Hz. Ali döneminde tarihçilerin açıklamakta güçlük çektiği Cemel Vak'ası ve Sıffin Savaşı meydana gelmiştir.¹⁶

Bu dönemde ve daha sonrasında zuhur eden olayların ana sebebi olarak Arap toplumundaki ani sosyal değişmeyi ve buna uyum sağlamadaki problemleri gösterebiliriz.¹⁷ Yine Arapların çölün hürriyetinden çıkıp toplumsal yaşama uyum sağlamadaki zorlukları bunun sebepleri arasındadır.¹⁸

1. KONUNUN ÖNEMİ ve AMACI

Hz. Ali döneminde, Hariciler ile olan mücadeleleri ve Hz. Aişe ekseninde cereyan eden Cemel Vak'ası'nı bir kenara bırakacak olursak, bu döneme yön veren

¹⁴ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. F. Işıltan, Ankara 1963, s. 19.

¹⁵ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fiğlalı, Ankara 2010, s. 11.

¹⁶ Yiğit, İsmail, "Sıffin Savaşı", *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, ss. 107-108.

¹⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 13.

¹⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 14; Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, ss. 43-52.

hadiselerin büyük oranda Ali-Muaviye arasında vuku' bulduğunu söyleyebiliriz. Hz. Ali mücadele merkezi olarak Kûfe'yi, Muaviye de Şam'ı tercih etmiştir.¹⁹

İlk dönemlerde Muaviye-Ali mücadelenin tarafları için parti/taraf anlamına gelen “Şia” tabiri kullanılmıştır. Fakat Emevilerin ilk dönemlerinde sadece Ali taraftarları için kullanılmaya başlanmıştır.²⁰ Daha sonraki dönemlerde ise Şia; imametin ve hilafetin, *nass*²¹ ve *vasiyetle* (gizli veya açık) Hz. Ali ve evlatlarına ait olduğunu iddia eden gruplar için şemsiye bir kavram olarak kullanılmıştır.²²

Nevbahtî, Ebû Halef el-Eş'ârî el-Kummî gibi hemen hemen bütün Şii müellifler Şia'yı Hz. Muhammed zamanına kadar götürürken;²³ Onat, ilk Şîî fikirlerin H. I. asrın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkmaya başladığını, Şia tabirinin ise H. II asrın ilk çeyreğinde istilahî bir hüviyete büründüğüne işaret etmektedir.²⁴ Watt ise “Şia” ve “Teşeyyu” kavramlarının 3/9 yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemde kullanılmasında bir zorluk olduğunu belirtirken²⁵; ilk Şîî olayların Kûfe'de ve başlangıçta Arap bedevîleri arasında vuku' bulduğunu öne sürmektedir.²⁶ Ona göre, Muhtar es- Sekafî hareketi ile birlikte *Mevâlî*²⁷ de bu olaylara karışmıştır.²⁸

İşte bu noktada Kûfe'nin önemli bir yeri vardır. Çünkü Hz. Ali hilafet merkezi olarak Kûfe'yi seçmiştir.²⁹ Kûfeliler bu dönemde Muaviye'ye karşı Hz. Ali'yle birlikte mücadele etmiştir. Fakat Emeviler döneminde de Kûfe merkezli birçok hadise meydana gelmiştir.

¹⁹ Wellhausen, Julius, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. F. Işıltan, Ankara 1989, s. 100.

²⁰ Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 98.

²¹ Maide 5/55; Bkz. Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu*, ss. 33-40.

²² Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 146; Onat, Hasan, “Şii İmamet Nazariyesi”, *A.Ü.İ.F.D.*, 1995, c. 32, ss. 90-95.

²³ Nevbahtî, Ebû'l-Hasan b. Musâ, *Şii Firkalar*, İstanbul 1931, s. 2; Ebû Halef el-Eş'ârî el-Kummî, *Kitâbü'l Makâlât ve'l-Fırak*, s. 3.

²⁴ Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 150.

²⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 51.

²⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 55.

²⁷ Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 424-426; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 224; Kadîsiye Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde İslam'a giren mevâlî Kûfe'nin kuruluşu sırasında 20.000'ni bulmuş, daha sonra bu sayı giderek artmıştır.

²⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 59.

²⁹ Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 100.

Muaviye'nin Yezid'e biat istemesiyle başlayan ve sonunda Hz. Hüseyin'nin katliyle sonuçlanan Kerbelâ Faciası bu dönemin en önemli hadiselerindendir. Bundan sonra Hz. Hüseyin'in katline sessiz kaldıkları için kendilerini suçlayan Kûfelilerin başlattığı Tevvâbun hareketi, Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiasıyla ortaya çıkan Muhtar es-Sekafi Hareketi ve Zeyd b. Ali İsyanı diğer önemli hadiselerdir.

Bu hadiseler sonrasında ortaya çıkan Şiiliğin ve Şii-Gulat fırkalarının anlaşılması ve yorumlanması için Kûfe'nin kuruluşuyla birlikte demografik yapısının, siyasi tarihinin ve dini-kültürel yapısının incelenmesi gerekmektedir. Nitekim zikredilen sebepler; siyasi hadiseler yanında Keysaniyye, Beyâniyye, Muğiriyye Cehâhiyye gibi birçok fırkanın oluşumunda da etkili olmuştur. Bu sebeple fırkaların fikir haritasını çıkartmak, Kûfe'nin tarihini anlamakla mümkün olacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU ve YÖNTEMİ

Her bilim dalının kendine has birtakım usûl ve esasları bulunmaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi de geçmişten günümüze siyasi ve itikâdi gâyelerle tarih sahnesine çıkmış, “İslam Düşünce Ekolleri” diyebileceğimiz beşerî ve toplumsal oluşumları temel kaynaklarından hareketle tarafsız bir şekilde doğduğu yer ve tarih sahnesine çıkış sebepleri başta olmak üzere teşekkül sürecini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını zaman ve mekan göstermek suretiyle inceleyen bilim dalıdır.³⁰ Dolayısıyla bu bilim dalının bir gereği olarak araştırmamızda fikir-hadise irtibatı ve zaman-mekân ilişkisi dikkata alınacaktır.³¹ Ayrıca tarafsız bir inceleme için deskriptif (tasvirî) metod, kullanacağımız diğer bir metod olacaktır.³² Araştırmamız Kûfe'nin siyasi tarihine ışık tuttuğu gibi beşerî oluşumların yani Mezheplerin oluşum sürecine de ışık tutacaktır.

Araştırmamızda kullandığımız yöntem ise öncelikle kavramsal çerçeve ile ilgili bilgileri aktarmak ve konu hakkında genel kabul görmüş ve İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında fırka ve hadise hakkında verilen bilgileri aktarma şeklindedir. Bu

³⁰ Kutlu, Sönmez, “İslâm Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri”, *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi Dergisi*, Ankuzem yay., Ankara 2006, s. 10.

³¹ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 150.

³² Sarıkaya, M. Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul 2015, s. 27.

aşamada önceliğimiz tarihsel olarak vak'alara en yakın yazarlardan faydalanmak eğer mevcut firkanın yazılı kaynakları varsa onları öncelikli kullanmaktır.

Araştırmamızla ilgili plana gelince, birinci bölümün ilk kısmında Hz. Ömer döneminde inşâ edilen Kûfe'nin kuruluşu, inşâ sebepleri ve demografik yapısı hakkında bilgiler verdik. İkinci kısmın konusunu ise Kûfe'nin tarihi köklerini daha iyi anlama bağlamında, Kûfe kurulduktan sonra Müslümanların kontrolü altında olsa da Kûfe üzerinde büyük etkileri bulunan Cahiliyye dönemi devleti olan Hîre Krallığı oluşturmaktadır. Bu süreçten sonra İkinci bölümün konusunu Kûfe merkezli siyasi hareketler, üçüncü bölümün konusunu ise Kûfe merkezli dinî firkalar oluşturmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamızda kullanılan kaynakların en önemlilerini birinci bölümde de temel başvuru kaynakları olarak kullandığımız büldân, şehir ve coğrafya kaynakları oluşturmaktadır. Bu bağlamda Hamevî'nin *Mu'cemû'l-Büldân'ı*, Yakubî'nin *el-Büldân'ı* şehrin kuruluş tarihinin ve coğrafi konumunun belirlenmesinde bize önemli katkılar sunmuştur. Bunun dışında Kûfe ve Hîre tarihinde önemli ilk dönem kaynakları kullanılmıştır. Bunlar arasında Ebû Cerîr et-Taberî'nin *et-Tarih'i*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye'si*, Belâzurî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf'ı* ve *Futûhû'l-Büldân'ı* en çok müracaat edilen kaynaklar arasındadır.

Araştırmamızda Hîre tarihinin Kûfe'ye, Kûfe'nin dini ve siyasi tarihine ışık tutan bir yapıya sahip olması, Hîre tarihi için kullanılan kaynakları da bir o kadar önemli kılmıştır. Hîre devletinin, İslam Medeniyetinin ortaya çıkışından ve İslam şehirlerinin birçoğundan daha eski bir geçmişe sahip olması Hîre'yle ilgili kaynakları daha titiz bir şekilde incelememizi gerektirmiştir. Nitekim çalışmamız esnasında Hîre hakkında verilen bilgilerin sınırlı ve çelişkili olduğu müşahade edilmiştir. Hîre tarihine müracaat noktasında en çok ilgimizi çeken kaynaklar arasında Ali Zarîf el-A'zamî'nin *Tarîhu Mulûkû'l-Hîre* adlı çalışması olmuştur. Bu çalışma 1920 tarihli çalışmalardan olması ayrıca Hîre tarihini müstakil olarak ele alan nadir çalışmalardan olması bakımından ilk sırada zikredilebilir. Diğer taraftan Muhammed Beyümî Mihran'ın

Dirâsât fi Tarîhi 'l-Kadîm'i ve yirmi ciltlik bir hacme sahip Cevat Ali'nin *el-Mufasssal fi Tarîhi 'l-Arab kable 'l-İslam*'i zikredilmesi gereken diğer kitaplar arasındadır.

Araştırmamızın ikinci bölümü ise Emeviler döneminde vuku' bulan Kûfe merkezli muhâlefet hareketleridir. Bu muhâlif siyasi hareketleri incelerken tarih kitaplarından Ebû Cerîr et-Taberî'nin *et-Tarih* isimli eseri başta olmak üzere İbn Esîr'in *el-Kâmil fi 't-Tarih*'i, İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve 's-Siyâse*'si ve Ebû Hanife ed-Dineverî'nin *el-Ahbâru 't-Tivâl*'ı en çok kullanılan kaynaklar arasındadır. Yine el-Mes'ûdî'nin *Mürûcü 'z-Zeheb ve Me'âdinü 'l-Cevher* isimli eseri kısa kısa bilgiler vermesi açısından bizim için ilk başvuru kaynaklarından olmuştur.

Bunun yanında çalışmamızda çağdaş araştırmaların eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında özellikle zikredilmesi gereken ve çalışmamızla paralellik arz eden iki önemli araştırmacının eserinin zikredilmesi gerekir. ilki İslam Mezhepleri Tarihi alanında Prof. Dr. Hasan Onat'ın "*Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*" adlı çalışmasıdır. Eserde Emeviler döneminde meydana gelen siyasi ve/veya dini hareketler Şiiliğin teeşekkülü ekseninde kronolojik bir tahlile tabi tutulmuştur. Bu yönüyle çalışma bize harûkulade bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızın bu eserden farkı ise Emeviler döneminde meydana gelen siyasi hareketlerin sadece Şiilikle ilgili olanlarına değil tüm kayda değer siyasi olaylara değinmemizdir. Diğer taraftan Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez'in Kûfe konusunda iki önemli eseri mevcuttur. Bunlar, çeşitli makalelerinden derlenmiş olan "*Kûfe 'nin Siyasi Tarihi*" ve daha çok Kûfe'nin demografik yapısı ve kabileleriyle ilgili olan "*Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*" adlı çalışmasıdır. Kûfe'nin Siyasi Tarihi adlı çalışma İslam Mezhepleri Tarihi alanında değil İslam Tarihi alanında yapılmış bir çalışma olmasından eserde mezhep olgusu üzerinde durulmamıştır. Ayrıca Emeviler dönemi siyasi tarihinde meydana gelen siyasi ve dini hadiselerden kâmil bir şekilde bahsedilmemiştir. Bununla birlikte çalışmamızda, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* adlı çalışmadan ziyadesi ile istifade edilmiştir.

Araştırmamızın temel noktasını oluşturan üçüncü bölümde yani Kûfe merkezli dini oluşumların incelendiği bölümde İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalının en çok kullanılan kaynaklarına müracaat edilmiştir. Bunlar Bağdadî'nin el-Fark beyne'l-

Fırak'ı, Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i, Eş'arî'nin Makalât'ı şeklindedir. Yine Şii müelliflerden el-Kummi'nin Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak'ı ve Nevbâhtî'nin Fırakû'ş-Şia'sı ve Naşî el-Ekber'in Mesailû'l-İmâme'si önemli kaynaklarımız arasındadır. Özellikle Sebeiyye alt başlığı altındaki incelemelerimizde Taberi'nin de konuyla ilgili kendisinden nakillerde bulunduğu Seyf b. Ömer'in el-Fitne ve Vak'atü Cemel isimli eseri bizim için önemli bilgiler ihtiva etmesi bakımından zikredilmesi gereken eserler arasında yer alır.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. KÛFE’NİN KURULUŞU VE DEMOGRAFİK YAPISI

1. Kûfe

İslam tarihinde Kûfe, siyasi ve fikri alanda pek çok olaya ve bu olaylara zemin hazırlayan düşüncelere beşiklik etmiştir. Siyasi olarak, Hz. Ali döneminde ve Abbasi hâkimiyetinin ilk yıllarında yönetim merkezi olan bu şehir, Müslim b. Âkîl’in Hz. Hüseyin adına biat almak için Kûfe’ye gelmesiyle başlayan Kerbelâ, Tevvâbun ve Muhtâr es-Sekafi hareketi gibi birçok fiilî mücadelenin gerçekleştiği yer konumundadır.

Diğer taraftan Kûfe, kozmopolit bir yapıya sahip olmasının neticesi olarak akılcı İslami akımların da merkezi olmuştur. Şii-Gulat fırkaların ortaya çıkmasıyla bu şehir fikri açıdan da önem kazanmıştır. Bu sebeple, İslam medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan ve etkisini uzun yıllar devam ettiren bu şehrin tarihsel köklerini iyi anlamak gerekir.³³

1.1. Kûfe’nin Kuruluşu ve İsimlendirilmesi

Kûfe, Celûla Savaşı’ndan sonra Hz. Ömer’in emriyle Sa’d b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmuştur.³⁴ Coğrafi konum olarak Babil harabelerinin güneyinde, Fırat’ın batı kenarında ve Medâin’e yakın bir bölgede kurulmuştur. Ayrıca Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre’nin 5 km kuzeyinde yer almaktadır.³⁵ Bugün Güney Irak’ta ve Bağdat’a 170 km uzaklıkta olan bu şehir Müslümanların kurduğu ilk şehirlerdendir.³⁶

³³ Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2015, s. 10.

³⁴ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 49; Sa’d b. Ebî Vakkâs 592 yılında Mekke’de doğmuştur. Hz. Muhammed’in (sav.) annesinin amcasıdır. Bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Sa’d b. Ebî Vakkâs”, *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, ss. 372-374.

³⁵ Avcı, Casim, “Kûfe”, *DİA*, Ankara 2002, c. 26, ss. 339-342.

³⁶ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 10.

Şehre Kûfe isminin verilmesi ile ilgili olarak kaynaklar çeşitli bilgiler vermiştir. Kûfe, kelime olarak “toplanma” (tekavvuf) anlamına gelmektedir.³⁷ “Toplanmış yuvarlak kum tepeleri”³⁸ için “Kûfânî”³⁹ tabiri kullanılırken; “çamur, çakıl ve kumun birlikte bulunduğu yer” için “Kûfe” kelimesi kullanılmıştır.⁴⁰ Yine kaynaklarda konu ile ilgili olarak Sad b. Ebî Vakkâs’ın askerlerine “toplanın”(kûfû) ⁴¹ demesine veya şehrin ortasında bulunan “Kûfân”⁴² adlı kum tepesine işaretle “Kûfe” denildiği de rivayet edilmiştir. Bunun yanında “kamuşların ve odunların toplandığı yer” için de “Kûfe” kelimesi kullanılmıştır. ⁴³

Kûfe’nin kuruluş tarihi ile ilgili olarak da farklı rivayet ve tarihler nakledilmektedir. Yakubî Kûfe’nin 14/635-36 yılında kurulduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Vakidî ise Seyf b. Ömer’in rivayetine yer verir ve onun 17/638-39 yılının başına işaret ettiğini zikrederken, kendisi bu yılın sonunu kabul etmektedir.⁴⁵ Yine Halife b. Hayyât, Ebû Ubeyde kanalıyla 18/638-9’da kurulduğunu bildirmektedir.⁴⁶ Hamevî ise şehrin, Hz. Ömer zamanında Basra’dan iki yıl sonra, yani 19/640’da inşâ edildiğini rivayet etmektedir.⁴⁷ Bu konuda tercih edilen görüş ise Kûfe’nin, Irak’ın fethini de içine alan Celûlâ savaşından sonra, doğuya yapılacak fetihlerde askerî üst olma görevini de üstlenerek 17/638-9 yılında ordugâh-şehir/kayravân olarak kurulduğudur.⁴⁸

³⁷ Hamevî, Şihâbu’-d-Dîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullâh er-Rumî (ö. 626/1228), *Mu’cemu’l-Buldân*, Beyrut 1995, c. 4, s. 491; Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Davut (279/892), *Futûhü’l-Büldân*, Beyrut 1988, s. 271.

³⁸ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1994. c. 3. s. 314.

³⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 271.

⁴⁰ Belâzurî, *Futûh*, s. 274.

⁴¹ Belâzurî, *Futûh*, s. 274

⁴² Ebû’ş-Şa’r, Hind Gassan, *Hareket’ul-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fi’l-Kûfe*, Ürdün Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Beyrut 1980. s. 29.

⁴³ Ebû’ş-Şa’r, *Hareket’ul-Muhtâr*, s. 30.

⁴⁴ el-Yâkubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (ö. 292/905), *el-Buldân*, Beyrut 1422., s. 146.

⁴⁵ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 42.

⁴⁶ Halife b. Hayyat, Ebû Amr el-Basrî (ö. 240/854), *Tarihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâü’l-Amrî, Beyrut H.1397, s.139.

⁴⁷ Hamevî, *Mu’cem*, c. 4, s. 491.

⁴⁸ Balâzurî, *Futûh*, 270; Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 49; Cu’ayt, Hişâm, *el-Kûfe- Neş’etül-Medineti’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye*, Kuveyt 1986. Kaynaklarda H. 17’ye işaret edilmekle birlikte M. 637 veya M.638’e işaret edilmektedir. Bunun sebebi ise 17/638 yılının başında veya sonunda kurulduğunu kabul etmelerinden olmalıdır.

Kûfe'nin kuruluşuyla ilgili olarak farklı rivayetlerin bulunması, Kûfeliler ile Basralılar arasındaki rekabetten ve bunun neticesi olarak iki tarafın da kendi şehirlerinin daha önce kurulduğunu gösterme çabasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁴⁹ Öyle görünüyor ki Kûfe'nin önceleri askeri amaçlarla kurulması, şehirleşmesinin ise daha sonra tamamlanması bu ihtilâfin ana sebebinin oluşturmaktadır. Nitekim Kûfe'ye ilk yerleşenler kamıştan çadırlar yapmışlar ve bu çadırları sefer sırasında yerinden sökerek yanlarında taşımışlardır. Massignon'a göre bu şekildeki yerleşim 17/638-39 ve 22/642-3 yılları arasında yani ilk beş yıl devam etmiştir.⁵⁰ Fakat Muhtar döneminde dahi kamıştan yapılmış evlerin bulunması bu yerleşim şeklinin beş yıldan daha uzun süre olduğunu akıllara getirmektedir.⁵¹

1.2. Kûfe'nin İnşa Edilme Sebepleri

Kûfe'nin kurulmasına sebep teşkil eden iki rivayet bulunmaktadır. Seyf b. Ömer'den gelen rivayete göre; Medâin'in fethinden sonra karargâhın kurulduğu bölgede çok fazla sivrisineğin olması ve buranın havasının iyi olmaması sonucunda yorgun düşen mukâtilenin/askerlerin sıhhatinde bozulmalar meydana gelmiştir. Bu sebeple Hz. Ömer, Arapların develeriyle birlikte yaşadığını, develere uygun olmayan böyle bir yerin Araplara da uygun olmayacağını bildirmiştir.⁵² Bunun sonucunda da yeni bir şehrin kurulması iklimsel bir gereklilik haline gelmiştir.⁵³ Kûfe yöresinin zengin bir tarım havzasına sahip olması da bu iklimsel gerekliliği destekler niteliktedir.⁵⁴

Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebî Vakkâs'a Medine'yle kara bağlantısının kesilmediği, arada deniz ve köprü bulunmayan yeni bir "*Dârû'l-Hicre*" bulmasını emretmesi ise ikinci bir sebep olarak zikredilmektedir.⁵⁵ Bu emir, Kûfe'nin bulunduğu coğrafi

⁴⁹ Ebû'ş-Şa'r, *Hareket'ul-Muhtâr*, s. 30.

⁵⁰ Massignon, Louis, *Hitatu'l-Kûfe ve Şerhu Harîtatihâ*, çev. Takî b. Muhammed el-Mus'abî, Kerbelâ 1939, s. 17. Bu süre zarfından kadınların da mukatile ile hareket etmesi Kûfe'deki yerleşimin daimî olmadığı göstermektedir.

⁵¹ Ebû'ş-Şa'r, *Hareket'ul-Muhtâr*, s. 40.

⁵² Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 40-41.

⁵³ Cu'ayt, *el-Kûfe*, ss. 93-94.

⁵⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 25.

⁵⁵ Belâzurî, *Futûh*, s. 274.

konumun, yapılacak olan seferlerde bir üs olarak kullanılmasının önemine işaret etmektedir.⁵⁶

1.3. Kûfe 'de İskân Faaliyetleri ve Demografik Yapı

Kûfe'nin inşâsının ilk yıllarda evlerin yapımında kamışın kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁷ İlk defa Sa'd b. Ebî Vakkâs, Darü'l-İmâre'nin (Şehrin emirinin kaldığı yer) duvarlarını bu malzemeden yaptırmıştır. Bölgenin iklimsel koşullarından ve askeri faaliyetlerde kolaylık sağlamasından ilk yıllarda bu yapı tarzının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat daha sonraki dönemlerde bu şekildeki yapılar sebebiyle yangınların çıktığı ve pek çok insanın hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir.⁵⁸ Kûfelilerin hayatî tehlikesi söz konusu olunca halifeden izin istenmiş, Halife izin verince de *liben*⁵⁹ denilen kerpiçten evler yapılmıştır.⁶⁰ Fakat *liben*'nin de yanıcı olma özelliği bulunuyordu. Bu sebeple daha sonraki süreçte *âcurr*⁶¹ denilen pişmiş kerpiçten daha sağlam evler yapılmıştır.⁶²

Kûfe'nin demografik yapısı, ilk yıllarda evlerin yapıldığı maddeyle yakından ilgilidir. Çünkü daha sağlam yapıların bulunması, yerleşik yaşama işaret etmekte olup imâr faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte şehrin takribi sınırlarının da çizilmeye başlandığına ve demografik yapısının artık çok sık değişmediğine işaret etmektedir. Aynı zamanda sağlam yapıların bulunması yerleşimin artık mevsimsel olarak değişmediğine ve sürekliliğine işaret etmektedir.

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 42; İbn Hibbân, Muhammed b.Hibbân b. Ahmed b.Hibbân b. Muâz b. Ma'bet et-Temîmî (ö. 354/965), *es-Sikât*, trz., c. 2, s. 212.

⁵⁷ Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 17. Cu'ayt, bu kamıştan yapılan dönemin beş yıldan daha az sürdüğünü ifade etmektedir. Nitekim bu dönem içinde bazı idarî köşlerin yapılmış olduğunu ifade eder. Bkz. Cu'ayt, *el-Kûfe*, ss. 93-94.

⁵⁸ Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 43-44.

⁵⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 281. Liben, "kamış ve çamur malzemesinden yapılan kerpiç" anlamına gelir. Bkz. Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, ss. 324-325.

⁶⁰ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 43.

⁶¹ Massignon ilk beş yıldan sonra "âcurr"dan evler yapıldığını ifade etse de "acur"un "liben"den daha sağlam olması nedeniyle *libenden* daha sonra kullanılması daha muhtemeldir. Bkz. Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 17.

⁶² İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö. 365/975), *Muhtasarü Kitâbü'l-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Beyrut 1995, s. 156; Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 324.

Kûfe kuruluş itibari ile dâirevi bir plana sahip olmuştur. Darû'l-İmare, Beytü'l-Mâl, Mescidü'l-Cami ve Künâse (çarşı) gibi siyasi, dîni ve ekonomik yapılar şehrin merkezini oluştururken;⁶³ merkeze erişimi sağlanan yedi bölgeye ise kabileler yerleştirilmiştir.⁶⁴ Bu yerleşim Arapça'daki *yedi* rakamına işaretle *Esbâ'* olarak isimlendirilmiştir.

Esbâ' (yedi bölge) olarak ifade edilen bu yerleşim şekline göre; Kinâne ve Kinâne'nin antlaşmalı kabileleri Ehabîş ve Cedîle *Seb'u'l-evveli*⁶⁵; Kudâa, Has'am, Gassân, Becîle, Ezd, Hadramevt ve Kinde *Seb'u's-sânî*'yi; Mezhic, Hamîr ve Hemedân da *Seb'u's-sâlis*'i oluşturmaktaydı. Yine Temîm, Ribâb ve Mudâr kökenli benî Asr *Seb'u'r-râbi*'yi; Esed, Gatafan, Muharib ve Nemîr *Seb'u'l-hâmisi*; Bekir b. Vail, İyâd, Va'k, Abdu'l Kays ve Hamrâ⁶⁶ *Seb'u's-sâdis*'i oluşturuyordu. Son olarak hakkında pek fazla bilgi sahibi olmadığımız *Seb'u's-sâbi*' ile birlikte yedi yerleşim yeri tamamlanmıştır.⁶⁷

Esba'yı oluşturan bu kabilelerin ne gibi ölçütler göz önüne alınarak bu bölgelere yerleştirildikleri sorusu akla gelmektedir. Konu ile ilgili rivayetlere göre, Kûfe kurulurken Yemen kabilelerin Mescidü'l-Cuma ve Fırat Nehri arasına -şehrin doğu kısmına- yerleştirildiği bildirilmektedir.⁶⁸ Kinde Kabilesinin reisi Eş'as b. Kays'ın⁶⁹ kendi kabilesinin mezarlığını tespit ettiği de rivayet edilmektedir.⁷⁰

Yine diğer bir rivâyette Sasanî ordusunda paralı askerlik yapan Deylemîlerin Kâdisiyye Savaşı'nda Müslümanlara karşı savaştıkları, savaşta yenilince 4.000 kadar

⁶³ Avcı, "Kûfe", *DİA*, ss. 339-342.

⁶⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 74.

⁶⁵ Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 19. Bu kabileler "*Ehli'l-Âliyye*" olarak da isimlendirilmiştir. Kureyş kabilesi de Kinâne kabilesinin bir kolu durumundadır. Kureyşin destekçileri olup sayıları diğer Kûfe kabilelerine nispeten daha az durumdadır.

⁶⁶ Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 19. Massignon'a göre Hamra, 4 bin kişilik Farisî ordudan oluşmakta olup ordunun başında *Deylem* bulunmaktadır. Bunlar Abdu'l-Kays kabilesi ile antlaşmalıydı.

⁶⁷ Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 21; Ebû'ş-Şa'r, *Hareket'l-Muhtâr*, s. 30. Bu bölgede yerleşenler konusunda bir ihtilaf olmasına karşın Bekir b. Vail, Tağlib, Rebia ve Abdu'l-Kays'ın olması muhtemeldir.

⁶⁸ Yakubî, *Târih*, c. 2, s. 151.

⁶⁹ Kinde kabilesi'nin reisidir. *Acur*'dan ilk ev yapımının bu kabile tarafından gerçekleştirilmesi kabilenin sosyal alandaki öncülüğüne işaret etmektedir. Bkz. Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 74.

⁷⁰ Yakubî, *Târih*, c.2, s.151.

Deylemî'nin Sa'd b. Ebî Vakkâs ile anlaşma yaptığı veya Muğire b. Şu'be'nin Müslüman olmak isteyen Deylemîlerin istedikleri kabile ile anlaşma yapabileceklerini söylediği ifade edilmiştir.⁷¹ Bunun sonucunda da Deylemîler, Temîm kabilesinin reislerinden Zühre b. Hâviyye ile antlama yapıp bu kabileye yakın bir bölgeye yerleşmiştir.⁷²

Öncelikle ifade etmek gerekir ki şehrin doğu yakası Fırat Nehri'ne, batı yakası ise çöle bakmaktaydı. Bu yönüyle doğu yakası, batı yakasından daha değerli bir konuma haizdir. Şa'bî, şehrin doğu yakasına yerleşen Yemenli kabilelerin durumunu Kayşlılara nispetle daha fazla olmalarıyla açıklamaktadır.⁷³ Fakat kabileler arasındaki ihtilafı gidermek için Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından Yemenliler ve Nizarlılar arasında ok çektirildiği ve bunun neticesinde oku önce çeken Yemenlilere Fırat kıyısına yakın olan şehrin doğu kısmının verildiği rivayet edilmektedir.⁷⁴ Böylece Nizarlılara şehrin doğu tarafına göre daha alçakta ve kurak olan batı kısmı verilmiştir.

Diğer iki rivayet incelendiğinde Eş'as b. Kays'ın yönetim merkezi tarafından kendine tahsis edilen bölge içinde kabile mezarlığını tayin ettiği anlaşılacaktır. Deylemîlerin durumu da her ne kadar onların isteğine bağlı bir durum gibi görünse de anlaşmalı kabilelerin bir arada bulunması kuralı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Nitekim Hz. Ömer tarafından nesep bilginleri bölgeye gönderilerek kabileler arası antlaşmalar, uyumsuzluklar göz önüne alınmış ve bunun sonucunda soyca yakın olan kabileler aynı bölgede iskân ettirilmiştir.⁷⁵

Görüleceği üzere Kûfe, kabileler arası denge, antlaşma ve çatışmalar dikkate alınarak kurulmuştur. Bunun yanında iskân faaliyetleri esnasında kabile büyüklüğünün ve daha sonra zikredeceğimiz dinî yapının da göz önünde bulundurulduğunu söyleyebiliriz.

⁷¹ Yakubî, *Târih*, c.2, s.151

⁷² Belâzurî, *Futûh*, s. 401.

⁷³ Belâzurî, *Futûh*, s. 276; Kayşlılar ifadesi Kuzey Arapları içinde soyları Kays b. Aylan'a kadar dayanan kabileler için kullanılmaktadır.

⁷⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 339.

⁷⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 71.

İlk kurulduğu dönemde Kûfe, *Güney Arapları* olarak bilinen Yemenli kabilelerden 12.000, *Kuzey Araplarından* 8.000 ve *Deylemîlerden* 4.000 olmak üzere toplamda 24.000 nüfusa sahipti.⁷⁶ Ziyad b. Ebihi Döneminde ise divan defterlerine 60.000 mukâtile/asker ve 80.000 kadar da Arap aile fertlerinin işlendiği bilinmektedir.⁷⁷ Atâ⁷⁸almadıkları için divan defterine işlenmeyenleri, gayri-müslim unsurları ve mevâliyi de işin içine katacak olursak bu sayı Emeviler döneminde 140.000'i fazlasıyla geçmiş olacaktır. Bu sayının Emevilerin son dönemlerinde 350.000 kişiye ulaştığı da ifade edilmektedir.⁷⁹

Cemel Vak'ası'ndan sonra kabileler arası dengenin değişmesiyle birlikte *Esba*'nın (yedi bölgenin) durumunun da değiştiği anlaşılmaktadır.⁸⁰ Özellikle Nehrevân ve Sıffin savaşları neticesinde Yemenli kabilelerin sayısında artışlar yaşanmıştır.⁸¹ Yine Muaviye döneminde Sa'd b. Huzeyfetü'l-Yemânî'nin önderliğini yaptığı bir grup Kûfeli, Şii olduğu gerekçesiyle Medâin'e gönderilmiştir.⁸² Cemel'den sonra Ali yanlısı olan Basralıların Kûfe'ye, Sıffin Savaşı'ndan sonra da Osman yanlılarının Kûfe'den Cezîre'ye ve Şam'a gittiği bilinmektedir. Görüldüğü gibi Kûfe'deki siyasi hareketler onun demografik yapısının sabit olmayışına neden olmuştur.⁸³

1.3.1. Araplar

Kûfe, Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan itibaren birçok etnik unsura sahip olmuştur. Bu etnik unsurların büyük bir çoğunluğunu da Araplar oluşturmuştur. Bunlar; *Kuzey*

⁷⁶ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 71.

⁷⁷ Avcı, "Kûfe", *DİA*, ss. 339-342.

⁷⁸ Arapların savaşlara katılma karşılığı aldıkları maddi bedeldir.

⁷⁹ Söylemez, M. Mahfuz, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara 2015, s. 15; Cu'ayt, *el-Kûfe* s. 282. Bilindiği gibi Cami şehrin merkezini oluşturmaktadır. İbn Batuta, Fırat ile Cami arasındaki yerin 1250 metrekareyi geçmediğini bildirmesi ve Şehrin merkezine çıkan 15 menhec'in bulunması ilk dönem demografik yapısına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. Bkz. İbn Batuta, *Tuhfetü'n-Nazzâr fi'l-Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, thk. Şeyh Muhammed Abdu'l-Mun'im el-İryân, c. 1, Beyrut 1987. ss. 186-187.

⁸⁰ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 216.

⁸¹ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 218, 277; Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Davut (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Riyad ez-Zerkelî, Beyrut, 1996, c. 2, s. 275.

⁸² Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 206.

⁸³ Ebû'ş-Şa'r, *Hareket'ul-Muhtâr*, s. 58.

Arapları, Güney Arapları ve Doğu Arapları olmak üzere üç kısımda incelenmektedir.⁸⁴

Kûfe'deki Arapların üç grup halinde incelenmesi, onların Kûfe kurulmadan önce buldukları bölgelere nispet edilmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu incelemeye göre Kureyş, Kinâne, Esed, Müzeyne, Kays Aylân, Âmir b. Sa'sa'a, Gatafân, Abs, Eşca', Fezâr, Sakif, Süleymoğulları, Becele, Cedîle *Kuzey Araplarını* oluştururken; Bârik, Becîle, Eş'ar, Ezd, Hadramevt, Has'am, Hemdân, Himyer, Kinde, Kudâa, Mezhic, Nehâ', Murâd, Benî Cu'fi, Benî Şeytân, Nahd ve Tay *Güney Araplarını* oluşturmaktadır. Rebîa, Bekir b. Vâil, Teymullah, Yeşkur, Abdu'l Kays, Nemîr, Tağlîb, İyâd ve Temîm kabileleri de *Doğu Araplarını* ifade etmektedir.⁸⁵

Bu taksime göre pek çok kabile soy olarak aynı soydan gelmekte olup akraba konumundadırlar. Örneğin, Kuzey Arapları Mudar'da birleştiği için Mudarî kabileler ya da Kays b. Aylan da birleştiği için bunlara Kaysiyyûn denilmiştir.⁸⁶ Yine Doğu Araplarının birçoğu Rebîa'da birleştiği için bunlara Rebia Arapları denilmiş ve Rebîa ismi ön plana çıkmıştır.⁸⁷ Güney Arapları ise Yemen bölgesine nispetle Yemen kabileleri olarak bilinmektedir.

Emeviler dönemiyle birlikte Kûfe'deki güç, Kuzey Araplarını oluşturan kabilelerin eline geçmiştir. Temelde Kinâne kabilesi ve bu kabilenin kolları olan Mudar ve Kureyş Kûfe'nin siyasi tarihine etki etmiş en önemli kabilelerdendir. Nitekim Hz. Hüseyin'in katli ile başlayan süreçte Kureyş'ten Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın önemli bir yeri vardır. Bundan sonra Hz. Ebû Bekir'in oğulları, Velîd b. Ukbe'nin oğulları ve Asî b. Umeyye b. Abdüşşems'in evlatları Mudar kabilesi içerisinde temayüz eden şahsiyetler arasındadır.⁸⁸

Doğu Araplarına gelince anavatanları Necd ve Yemen olduğu belirtilen bu kabileler Yukarı Mezopotamya'ya yerleşmiş kabilelerdi. Buldukları coğrafi konum

⁸⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, ss. 107-202.

⁸⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, ss. 143-108-163.

⁸⁶ Belâzurî, *Futûh*, s. 276.

⁸⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, ss. 107-202.

⁸⁸ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, ss. 143-144.

itibariyle Bizans'a yakın olan bu kabiller genellikle Hristiyan dinine mensuptular.⁸⁹ Fakat Farisîlere yakın bölgelerde Zerdüş, Maniheist hatta güneşe ve yıldızlara tapan kabileler de bulunmaktaydı. Uzun yıllar Lahmîlere bağlı olan bu kabillerin Kûfe'nin kuruluşu esnasında Yemen kökenli kabiller ile ittifak halinde oldukları görülmektedir. Daha sonra Yemenlilerin Haşimoğullarını desteklemesiyle birlikte Harici çoğunluğun Doğu Araplarından çıktığını görülecektir. İslam öncesinde var olan Mudar- Rebia çekişmesi hatırlanacak olursa bu durum daha iyi anlaşılacaktır.⁹⁰

Doğu Arapları, Kûfe'de meydana gelen gâli isyanlarının oluşumda büyük öneme sahip olmuşlardır.⁹¹ Doğu Arapları, Gassanîlerle iç içe yaşamış ve Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Bunun neticesi olarak Hristiyan dinindeki Rab-İsa nazariyesinin bu gâli oluşumları büyük ölçüde etkilediği anlaşılacaktır. Hristiyanlıktaki bu vahiy nazariyesinin nebîlik ve ilahlık şeklindeki tezahürlerini bu oluşumlarda görmek mümkündür. Doğu Araplarından olan Tağlib Kabilesi'nin Kûfe'nin kuruluş döneminde hala Hristiyan olması da bu dinin Kûfe toplumundaki etkilerinin olabileceğini akla getirmektedir.⁹²

Güney Araplarını oluşturan kabileler, Arabistan'ın güneyi olan Yemen bölgesinden bu bölgeye göç edenlerden oluşmaktaydı. Bu kabilelerden bir kısmı milattan önce üçüncü yüzyılda Me'rib Barajı'nın yıkılması sonucu Arabistan'ın kuzey bölgelerine (Irak) yerleşmişler ve bu bölgenin kültürel ve dinî özelliklerinden etkilenmişlerdir.⁹³ Bölgeye İslamiyet'ten önce yerleşmiş olan Lahm, Gassan, Temim, Tenuh ve Tay gibi kabilelerin Hîre şehrine nispetle Sasanilere bağlı bir Hîre devleti kurdukları da bilinmektedir. Zikredilen bu kabileler, Sasanilere bağlı olmaları ve kurmuş oldukları devletin Bizans'a yakın olması sebebiyle Yunan ve Fars kültürünün bir taşıyıcısı konumundaydılar.⁹⁴

⁸⁹ Aycan, İrfan, "Rebia", *DİA*, İstanbul 2007, c. 34, ss. 498-499.

⁹⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 174.

⁹¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 167.

⁹² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 174.

⁹³ Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran 1999, s. 88.

⁹⁴ Benli, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, s. 89.

Güney Arapları, Irak bölgesine yerleşmeden önce yerleşik/şehirli, en azından yarı göçebe idiler. Bu yönleri Hicaz bölgesindeki Araplardan ve Doğu Araplarından devlet yönetimi açısından daha deneyimli olduklarını ve daha medenî olduklarını göstermektedir.⁹⁵

Yemen bölgesinden gelen bu kabileler genel olarak Müslüman olmadan önce Yahudi'ydiler. Bir kısmının ise Hz. Peygamber döneminde Müslüman oldukları ve daha sonra bu bölgeye geldikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bunların büyük bir bölümü *Senetü'l-Vufûd*'da⁹⁶ Yemen bölgesinden Medine'ye gelip Hz. Muhammed'e Müslüman olduklarını beyân etmişlerdir.⁹⁷ Fakat bu kabilelerden hala putperestlik inancına sahip olanlar da vardı. Putperestler Mekke'deki Kâbe'ye rekâbeten "Yemen Kâbesi" veya "Yemâme Kâbesi" dedikleri içi putlarla dolu "Zülhalasa" ya tapıyorlardı.⁹⁸

İslamiyet'ten önce geneli Hristiyan olan Doğu Arapları ile geneli Yahudî olan Güney Arapları incelendiğinde bu kabillerin pek çoğunun Hz. Muhammed zamanında İslamiyet'i kabul ettiği bilinmektedir. Fakat Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte irtidat ettikleri de rivayet edilmektedir. Fakat bu irtidatın sebepleri dini olmaktan çok etniktir. Nitekim Rebialı Talha en-Nümeiri'nin, Rebialı yalancı peygamber olan Müseylemetü'l-Kezzâb'a gidip onun iddiasında yalancı olduğunu fakat Rebia'nın yalancısının kendilerine Mudar'ın doğru sözlüsünden (Hz. Muhammed'ten) daha yakın olduğunu söylemesi, bunun etnik bir üstünlük çabasıdan kaynaklandığını göstermektedir.⁹⁹

Kûfe'de bulunan Araplarla ilgili olarak zikredilmesi gereken en önemli hususlardan biri de onların daha önceden birbirleriyle ilişki halinde olduklarıdır.

⁹⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 108.

⁹⁶ *Senetü'l-Vufud*: Hz. Peygamber'le görüşmek için Medine'ye gelen heyetlerin çoğunluğundan dolayı hicretin 9.(630) yılına verilen isimdir. Bkz.Fayda, Mustafa, "Senetü'l-Vufûd", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, ss. 520-521.

⁹⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, ss. 116-119.

⁹⁸ İbn Kelbî, Ebû Münzir Hişâm b. Muhammed Ebî Nadr İbnü's-Sâib İbn Beşir (ö. 204/819), *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 2000, ss. 40-41; Söylemez, M. Mahfuz, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal Dergisi*, c. 11, S. 1, Haziran 2004., ss. 25-26.

⁹⁹ Aycan, İrfan, "Rebia", *DİA*, c. 34, ss. 498-499.

Çünkü ticari faaliyetler sebebiyle Kuzey Arapları olan Mudarlılar ile Doğu Arapları olan Rebîâlîların birbirilerini tanıdıkları ve nesep olarak da birbirilerine yakın oldukları bilinmektedir.¹⁰⁰ Bunun yanında Kûfe'nin kurulduğu Irak bölgesi, bu iki kabilenin ticaret güzergâhında bulunuyordu.¹⁰¹ Bu da hem Rebîâlîların hem de Mudarlıların o bölgeyi iyi tanıdıklarını ve o bölgeyle iletişim halinde olduklarını göstermektedir.

Yine konuyla ilgili zikredilecek bir diğer husus da Hîre'nin fethinden önce Arapların burada varlığıdır. Vakidî'nin Taberî'den naklettiği rivayete göre Hîre, Hâlid b. Velîd tarafından yüz bin dirhem karşılığında sulh yoluyla elde edilmiştir¹⁰² ve bu dönemde Hîre'de Gassân, Temîm, Mezhic, Hamîr ve Tay kabilelerinin mevcudiyeti söz konusudur.¹⁰³ Kûfe'nin yerleşim alanının zaman içinde genişlemesi ve Hîre'yle bir bütün oluşturacak duruma gelmesi göz önüne alınacak olursa Arapların Kûfe ile ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır.¹⁰⁴

1.3.2. Mevâli

Hicri birinci asırda ve daha sonrasında Kûfe'nin demografik yapısına etki eden unsurlardan biri de mevâli varlığıdır. İslam öncesi dönemlerde Mevâli azat edilen köleler ve Araplar ile antlaşmalı olan Arap dışı unsurlar için kullanılırken,¹⁰⁵ Emevîler döneminde yapılan fetihle çoğunluğunu Türkler ve İranlıların oluşturduğu, kendi istekleriyle Müslüman olan gayri Arap unsurlar için de kullanılmıştır.¹⁰⁶ Kûfe'deki mevâli sayısının Emevîlerin ilk dönemlerinde 20.000'e yakın olduğu ifade edilirken, Abdülmelik b. Mervan dönemindeyse İbn'ül-Eş'as'ın ordusunda bulunan 200.000 askerin neredeyse yarısının mevâli olduğu bildirilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* s. 163.

¹⁰¹ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 106.

¹⁰² el-Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Sehmî (ö. 207/822), *Kitâbü'r Ridde*, thk. Yahya el-Cebbûrî, Beyrut 1990, s. 229; Belâzurî, *Futûh*, s. 244.

¹⁰³ Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 378.

¹⁰⁴ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 106.

¹⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, c. 3, s. 984.

¹⁰⁶ Yiğit, "Mevâli", *DİA*, ss. 424-426.

¹⁰⁷ Taberî. *Tarih*, c. 6, s. 347; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 279.

Arapların dışındaki kişiler olarak tanımlanan mevâli, Emeviler döneminde - Ömer b. Abdüazîz hariç- ikinci sınıf vatandaş olarak görülmüşlerdir. Sözelimi bu ayrımın yaşandığı en önemli nokta onların feyden pay almamaları, ganimetlerden ise az miktarda pay almaları şeklinde tezâhür ediyordu.¹⁰⁸ Bu durum sadece fey konusunda değil sosyal hayatta da geçerliydi. Örneğin; Sudan asıllı bir mevâlî olan Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714) Kûfe'ye kadı olarak atandığında Araplar buna, sadece kendilerinin bu mesleği yapabileceği gerekçesiyle tepki göstermişlerdir.¹⁰⁹ Saîd b. Cübeyr'in idam edilmesinden sonra Tay kabilesinin mevâsından Ebû'l-Buhterî Sa'îd b. Fîrûz et-Taî (ö.83/702)'nin atanması gündeme gelince Araplar aynı gerekçe ile karşı çıkmış bu sebeple ataması gerçekleşmemiştir.¹¹⁰

Kûfe'de çoğunluğu oluşturan Arapların dışında kalan Mevâli'nin büyük bir bölümünü Deylemîler oluşturmaktaydı.¹¹¹ Deylemîlerin liderliğini ise "Hamra Deylem" yapmaktaydı¹¹² Genellikle marangozluk işiyle uğraşan bu insanların Kûfe'de "Mescidü'l-Hamra" olarak bilinen özel bir mescitleri de vardı.¹¹³ Önceleri Zerdüş dinini benimseyen Deylemîlerin antropomorfist¹¹⁴ bir tanrı anlayışına sahip oldukları ve Beyân b. Sem'ân ve Muhtar es-Sekafî hareketlerinde etkin oldukları rivayet edilmektedir.¹¹⁵

Kûfe'de mevâli içerisinde değerlendirilen Farslar ve Rumların da büyük bir nüfuza sahip oldukları anlaşılmaktadır. Farslar içinde *Dihkân*¹¹⁶ olarak adlandırılan bilgelikleriyle öne çıkan kişilerin olduğu bilinmektedir. Dihkanlarla ilgili rivayetler incelendiğinde Hz. Ömer'in ve Hz. Ali'nin bu kişilerden Farslar hakkında önemli

¹⁰⁸ Yiğit, "Mevâli", *DİA*, ss. 424-426.

¹⁰⁹ Aydınlı, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâli'nin Rolü", *Ç.İ.F.D.*, c. 2 , S. 3, 2003, s. 17

¹¹⁰ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muni' el-Hâşimî (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1968, c. 6, s. 292; İbn Hibbân, Muhammed b.Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bet et-Temîmî (ö. 354/965), *Meşâhir'al-Ulemâu'l-Emsâr*, thk. Merzuk Ali İbrahim, 1991, s. 105; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 295.

¹¹¹ Yakubî, *Târih*, c.2, s. 151.

¹¹² Belâzurî, *Futûh*, s. 401.

¹¹³ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s.181

¹¹⁴ Yunanca kökenli bu terim "mânevî varlıkları fizikî şekilde, özellikle de insan biçiminde düşünme, insana ait özelliklerin başka bir varlığa -bilhassa tanrıya- aktarılması" anlamına gelmektedir Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Teşbîh", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, ss. 558-560.

¹¹⁵ Gölcük, Şerafettin, "Beyân b. Sem'ân", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, ss.28-29.

¹¹⁶ *Mu'cemu'l-Vasît*, Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye s. 311; Kabile reisi, lider, bilgin kişi anlamına gelmektedir.

bilgiler aldıkları zikredilmiştir.¹¹⁷ Bu bilginin yanında Dihkanların en yoğun olduğu yer olarak Hîre zikredilmektedir. Hîre'nin Kûfe'ye yakın olması ve Kûfe'de birçok bölgeye Farsça isim verilmesi Farsların bölge üzerindeki etkinliğini göstermektedir.¹¹⁸

Rumlara gelince, onlar da Kûfe'de önemli bir nüfuza sahip olmuşlardı. İslamiyet'in gelişinden kısa bir süre önce Bizans'tan sürülen Yakubî¹¹⁹ ve Nasturîlerin¹²⁰ Hîre'ye yerleştikleri bilinmektedir. Ayrıca Kûfe'de iki mezhebin de piskoposunun bulunduğu “*Dârû'r-Rûmiyyûn*” adında bir Hristiyan mahallesinin varlığı söz konusudur.¹²¹ Taberî'nin bildirdiğine göre merkezde bulunan büyük mescidin kapılarından biri Dârû'r-Rûmiyyûn'a açılmaktadır.¹²² Ayrıca Emevîlerin son dönemlerinde valilik yapan Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin annesi için yaptırdığı kilisenin çan sesleri ana mescitten duyulmaktadır.¹²³ Bu bilgiler ışığında Rumların Kûfe'de konum olarak önemli bir yerde bulduklarını ve önemli çoğunluğa sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Mevâli olarak değerlendirilen unsurlar içerisinde Yahudiler, Lahmîler, Nabtiler, Necranlılar, Çinliler vb. birçok etnik unsura rastlamak mümkündür.¹²⁴ Bu kadar çok etnik unsurdan bahsedilmesi, şehrin saf bir Arap şehri olmadığını göstermektedir.¹²⁵

Kûfe'deki mevâli varlığının ilk dönemlerde az olması, siyasi alandaki etkinlerinin az olduğu anlamına gelir. Fakat daha sonra Muhtar es-Sekaffî'nin Mevâliye feyden pay verdiği ve Kûfe'de Mevâlinin desteğini arkasına alarak bir isyan başlattığı düşünülecek olursa Mevâlinin etkin bir güce ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim

¹¹⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, thk. Abdus's-Selam Harun, Kahire 1358, s. 14.

¹¹⁸ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2003, c. 1, s. 34-35

¹¹⁹ el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'ş'a fi Sınâati'l-İnşâ*, Beyrut trz., c. 4, s. 336

¹²⁰ Mes'ûdî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 346/957), *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî, Beyrut 1893, ss.143-144. Nasturî, Konstantiniye patriği Nasturyus'un taraftarları için kullanılanılır. Nasturyus'a göre Hz. Meryem bir ilah değil, İnsan doğurmuştur. İsa gerçekte bir ilah olmayıp ilahlık daha sona vehbedilmiştir.

¹²¹ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 85.

¹²² Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 291.

¹²³ Belâzurî, *Futûh*, s. 240.

¹²⁴ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, ss. 181-202.

¹²⁵ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 107.

Emevîlerin orta dönemlerinde Kûfe'nin neredeyse üçte birinin Mevâli olduğu bilinmektedir.¹²⁶ Muhtar es-Sekafi'nin yanında yer alan 6.000 kadar Mevâlinin Musab b. Zübeyr tarafından öldürüldüğü de haber verilmektedir. Bu bilgiler göz önüne alınacak olursa Muhtar es-Sekafi döneminde Kûfe'de en az 50.000 kadar Mevâlinin olduğu anlaşılacaktır.¹²⁷

Araştırmamızın temelini teşkil eden Kûfe'deki etnik unsurları incelerken Arapların karakteristik özelliklerini dikkate alarak genel bir tablo oluşturmaya çalıştık. Mevâli tanımı içine giren unsurlardan da önemli olanlarına yer verdik. Fakat bu bilgiler Kûfe'nin siyasi ve fikri alandaki önemini anlama için yeterli olmayacaktır. Bu nedenle Kûfe coğrafyasında kurulmuş, Halid b. Velîd'in fethiyle son bulan Hîre devletinden de söz etmek gerekir. Çünkü bu devletin kültürel vb. etkileri Kûfe üzerinde uzun yıllar devam etmiştir.

B. KÛFE BÖLGESİNDE BULUNAN ESKİ BİR DEVLET: HÎRE

Kûfe, bulunduğu konum itibariyle birçok medeniyetin ve kültürün izlerini taşımaktadır. Babil ve Asur medeniyetlerinin merkezi olan bu belde de Yunanlıların, Farsların, Aramilerin ve Keldanilerin etkisini görmek mümkündür. Zikredilen bu devlet ve medeniyetin etkileri uzun yıllar bu coğrafyada varlığını korumuş ve bulunduğu asırda diğer beldelere kültürel etkisini ulaştırmıştır. Doalısıyla Kûfe'nin bu medeniyetlerden etkilenmesi de doğaldır.¹²⁸

Yine Kûfe'nin bölgede bulunan antik kent Hîre'ye yakın bir coğrafya da inşâ edilmesi bu kadim medeniyetlerden etkilenme ihtimalini akla getirmektedir. Kaynakları incelediğimizde karşımıza çıkan ifadelerde Kûfe'nin Hîre mirası üzerine kurulduğu ifade edilmektedir.¹²⁹ Buna göre Kûfe'nin etkisi altında kaldığı iki önemli medeniyet vardır. Bunlardan birincisi Fars medeniyeti, ikincisi ise Yunan medeniyetidir.¹³⁰ Hîre'nin Farslar tarafından inşâ edilen bir Arap sultanlığı olduğu

¹²⁶ Zübeydî, *Hayâtü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye*, s. 76.

¹²⁷ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 185.

¹²⁸ Halîf, Yusuf, *Hayatu's-Şi'r fil Kûfe*, Mektebetü'l-Arabiyye, Mısır 1995, s. 231.

¹²⁹ ez-Zenibât, Avd Abdulkerim, *İshamâtu Ulemau'l-Kûfe fil Hareketi'l-Fikriyye fi Bağdat*, Bağdat Üniversitesi: Doktora Tezi, Bağdat 2000. s. 17.

¹³⁰ Ez-Zeninât, *İshamât*, s. 18.

ifade edilmekle Fars medeniyetinin Hîre üzerinden Kûfe'ye taşındığı belirtilmiştir. Yunan medeniyetinin ise Hîre'de ikamet ettiği bildirilen Hristiyan Nasturi kilisesine tabi olanlar üzerinden Kûfe'ye etkisi söz konusu edilmektedir.¹³¹ Bu sebeple Hîre devleti Kûfe açısından önemli bir konuma haizdir.

1. Hîre'nin Coğrafi Konumu ve İsimlendirilmesi

Hîre, günümüzdeki Irak toprakları içinde kalan Necef'in 6 km güneyinde bulunan “*Bahru'n-Necef*” sahili üzerinde ve Kûfe'nin 3 mil güneyinde kurulmuş eski bir Arap devleti olarak ifade edilmektedir.¹³² Devletin kurulmuş olduğu mevki, Irak Sevâdî'nin orta kısmında bulunması ve güneyden Arap Körfezi'ne yakınlığı sebebiyle önemli bir konuma sahip olmuştur.

Hîre, İki nehrin arası olarak ifade edilen Mezopotamya ovasını da içinde barındıran büyük bir alana sahip olmuştur. Hîre, Fırat Nehri'nin kıyısında ve Fırat'ın kenarında bulunan birçok parça gölcükleri de içine alan geniş bir coğrafyada kurulmuştur. Bu bölge hava ve suyunun temizliğiyle birlikte tarıma elverişli topraklarıyla da ön plana çıkmıştır. Zikredilen bu iklimsel koşullar sebebiyle Hîre'de bir gece geçirmenin tedavi için bir sene ilaç almaktan daha iyi olduğu ifade edilmiştir.¹³³ Yine Hîre'nin havasının temiz olması ve sağlıklı olması gerekçesiyle “*Hîre'de bir gece geçirmenin bir bardak su içmekten daha faydalı olduğu*” söylenmiştir.¹³⁴

Hindistan ve Arap yarım adasından gelen ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan Hîre, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Çünkü Bahru'n-Necef o dönemde ticaret gemilerinin sığındığı bir limandır.¹³⁵ Diğer taraftan Arap

¹³¹ Halîf, *Hayatu's-Şi'r fil Kûfe*, s. 231.

¹³² Hamevî, *Mu'cem*, c. 7, s. 328; el-Cebbûrî, İbrahim Muhammed Ali, “Memleketu'l-Hîre Evdâuha's-Siyasiyyeti ve'l-Hadâratı Kubeyle'l-İslâm”, *Mecelletu't-Terbiyyeti ve'l-İlm*, c. 19, S. 2, 2012, s. 248.

¹³³ İbnu'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 365/975), *el-Buldân*, Beyrut 1996, c. 1, s. 216.

¹³⁴ Cevât Ali, *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2001, c. 5, s. 156; İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, c. 1, s. 216; Cevât Ali, *el-Mufassal*, c. 1, s. 207.

¹³⁵ Halid Hamu Hasanî ed-Dûrî, *el-Mukâvemetu'l-Arabiyyeti li Nufûzu's-Sasaniyyi fi'l-Hîreti min Mieteyn ve sittin ve işrîne ilâ Nihâyeti Mevki'i zi-Kâr*, Tikrit Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Tikrit 2003, s. 8.

Körfezi'ne inen ticaret malları önce Bahreyn'e sonra Hîre'ye nakledilmiştir. Yine Hîre, burada biriken ticaret mallarının Doğu Akdeniz kıyılarına ve Şam diyarına taşınmasında kolaylıklar sağlamıştır. Arap Yarımadası ve Sasaniler'in başşehri Medâin arasındaki ticari ilişkilerde önemli bir geçiş güzergâhı olmuştur.¹³⁶

Bazı tarihçilerin ifadelerine göre şehrin Hîre olarak isimlendirilmesi Yemen'nin Tubba meliklerinden Es'ad Ebû Kerb'in ifadelerine dayanmaktadır. Ebû Kerb, Yemen'den ordusu ile yola çıkarak Horasan bölgesine gitmeyi istemiş fakat ordusunun zayıf düştüğü bir zamanda yolunu kaybedince askerlerine emir diyerek geceyi burada geçirmelerini emretmiştir.¹³⁷ Bu süreçten sonra Hîre, Ebû Kerb'in yolunu kaybetmesine nispetle “*hayret edilen, şaşırılan yer*” anlamında *Hîre* ismiyle müsemma olmuştur. Fakat muasır tarihçiler “*Hîre*” kelimesinin Süryanice “*Herta*” veya “*Hirta*” kelimesinden türetildiğini ifade ederek camit bir isim olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddiaya göre Hîre askeri bir ordugâhı veya ordunun konaklaması için kurulan çadırları ifade etmektedir.¹³⁸ Süryanî kaynaklarda Hîre'nin Araplar tarafından kurulmadığı ifade eden metinler de bu iddia için referans gösterilmektedir.¹³⁹

Hîre, tarihi seyri içinde farklı isimlerle de anılmıştır. Bunlar arasında “*Âl-i Nu'man*”, “*el-Menâzire*”,¹⁴⁰ “*Âl-i Adiy*”, “*Âl-i Nasr*”,¹⁴¹ “*Âl-i Lâhm*”, “*Muharrık*”,¹⁴² “*Mülükû'l-Hîre*” gibi isimler öne çıkmıştır. Bunların yanında Hîre, Nişabur yakınlarındaki Hîre'den ayırmak için Kûfe'nin Hîre'si anlamında “*Hîretu'l-*

¹³⁶ ed-Dûrî, *el-Mukâveme*, s. 8.

¹³⁷ Ebû Abdillâh muhammed b. Abdillâh b. Abdu'l-Mun'im el-Hamîrî, *er-Ravzu'l-Mu'tar fi Haberi'l-Aktâr*, Beyrut 1980, c. 1, s. 207; Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 329; İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 216.

¹³⁸ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 155.

¹³⁹ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 156.

¹⁴⁰ Hîre meliklerinde Münzir isminin çokça geçmesinden kelimenin çoğulu olarak Menâzire kullanılmıştır. Bkz. Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 159.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 627; Lahmilerin ilk hükümdarı Amr b. Adiy el-Lahmî'nin babasının adının Nasr olduğu rivayet edilmektedir. Bkz. Kapar, Mehmet Ali, “Lahmiler”, *DİA*, Ankara 1998, c. 18, s. 122.

¹⁴² Muharrık; ateşle yakan demektir. Bu devlette ilk defa ateşle ceza veren kişinin I. İmriu'l-Kays olduğu ifade edilmektedir. Fakat II. İmriu'l-Kays olduğunu ifade eden kaynaklarda vardır. Bkz. el-Bağdâdî, Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, Mısır 1920, ss. 9-20; Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şarku'l-Arabîyyi'l-Kadîm ve Hadaratihî*, İskenderiyye 1997, s. 324; Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 65.

*Kûfe*¹⁴³ ve mimari yapısının güzelliği ve beyazın tonlarının çok bulunması sebebiyle beyaz Hîre anlamında “*Hîretû'l-Beyzâ*” gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁴⁴

2. Hîre'nin Kuruluşu

Devletin kuruluş tarihiyle ilgili olarak bazı efsanevî rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre Hîre'nin kuruluş tarihi milattan öncelere kadar uzanmaktadır. Buna göre Bâbil hükümdarı Buhtunnasr'ın M.Ö. 562-604 yılları arasında birçok Arap tüccar ve şairi Hîre'de topladığı ve iskân ettirdiği ifade edilmektedir. Yine bu rivayete göre onun ölümüyle Hîre harap olmuş ve halk Hîre yakınlarındaki *Anbâr*'a¹⁴⁵ yerleşmiştir.¹⁴⁶ Bu durum Tenûhlular ve Lahmilerin¹⁴⁷ şehri yeniden inşâsına kadar devam etmiştir.¹⁴⁸

Kuruluşuyla ilgili tercih edilen görüşe göre ise Hîre, üçüncü yüzyılın başlarında kurulmuştur.¹⁴⁹ Sasaniler'a bağlı Lahmiler'in başşehri olarak ün kazanan bu şehri daha eski tarihlere ircâ eden tarihçiler de bulunmaktadır.¹⁵⁰ Buna göre Hîre'nin kuruluşu birinci yüzyılın başlarında Yemen'de meydana gelen *Seylü'l-Arim*¹⁵¹ hadisenin neticesinde Me'rib Barajı'nın yıkılmasıyla burada meskûn olan Yemen kabileleri önce Bahreyn'e daha sonra da Irak diyarında bulunan Anbâr'a göç etmişlerdir.¹⁵² Bu kabileler arasında zikredilen Ezd ve Kuda'a Bahreyn'e geçişleri

¹⁴³ ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, “HiRE”, *DİA*, Ankara 1998, c. 18, ss. 122-124.

¹⁴⁴ Cebbûrî, “Memleketü'l-Hîre”, s. 239; İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 216.

¹⁴⁵ Hire yakınlarında bir yerdir. İran Kısraları burada yer ve içerlerdi. Yiyecek ve içeceklerin bol olmasından dolayı buraya “*Anbârü't-Taâm*” denmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 611; ed-Dakûkî, “HiRE”, *DİA*, c. 18, ss. 122-124.

¹⁴⁶ Taberî, *Tarih*, c.1, s. 609; Cebbûrî, “Memleketü'l-Hîre”, s. 248.

¹⁴⁷ Tenuh ve Lahmi kabilesi Yemen Araplarından Kahtanilerin Kudaa koluna bağlı olup 2. Asrın başlarında Me'rib Barajı'nın yıkılması sonucu Irak bölgesine göç etmişlerdir. Bkz. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, 9-20. ; Ömer b. Rıza b. Muhammed Ragip b. Abdi'l-Ğaniy, *Mu'cemu Kabâili'l-Arabi'l-Kadîmeti ve'l-Hadîseti*, Beyrut 1994, c. 1, s. 34.

¹⁴⁸ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 43; Cebbûrî, “Memleketü'l-Hîre”, s. 248.

¹⁴⁹ ed-Dakûkî, “HiRE”, *DİA*, c. 18, ss. 122-124.

¹⁵⁰ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 9.

¹⁵¹ İrm; Yemende Sebe Krallığı'nın merkezi konumundaki Me'rib şehrinde bulunan ve iki dağı birbirine bağlayan, taşlarla örülmüş su yolu üzerindeki bir seddir. Bu seddin yıkılmasıyla birlikte Me'rib sular altında kalmış ve Arap kabileri kuzey Arabistan'a göç etmiştir. Bunun sonucunda Ezd, Kuda'a Irak bölgesine, Evs ve Hazrec Yesrib'e yerleşmiştir. Bkz. el-Asîrî, Ahmet Ma'mur, *Mûcezu't-Tarihu'l-İslâmiyyi Münzü ahdî Adem (a.s) ilâ Asrina'l-Hâzır*, Riyad 1996, c. 1, s. 42; Muhammed Beyumî Mihrân, *Dirâsât fi Târihi'l-Arabi'l-Kadîm*, trz., c. 1, s. 406.

¹⁵² Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 9.

enasında ittifak kurmuşlar, kabile lideri olarak da Ezd kabilesinden Malik b. Fehm'i¹⁵³ kabul etmişlerdir. Ezd ve Kuda'a'nın ittifakını ifade için Tenuh (karar kılma) tabiri kullanılmıştır.¹⁵⁴ Malik b. Fehm'in önderliğinde Irak bölgesine yerleşen Araplarla birlikte Hîre tarihi başlatılmaktadır.

3. Siyasi tarihi

Kaynaklar incelendiği zaman bazı tarihçilerin Hîre'nin siyasi tarihini *Malik b. Fehm*'le başlattıkları, bazılarının da *Cezîmetû'l-Vazzâh(el-Ebrâş)*¹⁵⁵ ile başlattıkları görülmektedir.¹⁵⁶ Bunun ana sebebi ise Malik b. Fehm'in Hîre'ye ilk yerleşen kişi olması, Cezîmetû'l-Ebrâş'ın da Hîre devletini asıl tesis eden kişi olmasıdır.

Hîre tarihi iki devir halinde incelenmiştir. İlki Bahreyn'den Hîre'ye yerleşen Arap kabileleriyle başlayıp Cezîmetu'l-Vazzâh ile biten tenuhlular devridir. İkinci devir ise Lahmî Araplarının yönetimiyle başlayıp Halid b. Velîd'in Hîre'yi sulh yoluyla almasına kadar olan dönemdir.¹⁵⁷

3.1. Tenûhîler Dönemi (138-268)

Bu dönem Malik b. Fehm'in Bayreyn'deki liderliği ile başlatılabilir. Yaklaşık olarak 138 yılında gerçekleşen bu ittifak neticesinde Tenûh kabilesi Hîre'ye yerleşmiştir.¹⁵⁸ Bu dönemde bölgede bulunan Pers İmparatorluğu'nun iç karışıklıklar sebebiyle etkisi azalmış, Selucia devleti¹⁵⁹ de yıkılmıştır. Malik b. Fehm döneminde Aşkaniler¹⁶⁰ ile iyi ilişkiler kurulmuş, neticesi olarak da Malik b. Fehm'in (138-158)

¹⁵³ ez-Zerkelî, Hayru'd-Dîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris, *el-Î'lâmü li'z-Zerkelî*, 2002, s. 2, s. 288; Tarihçiler arasında onun Ezd kabilesinden olduğunu da iddia edenler olmuştur. Bkz. Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 177.

¹⁵⁴ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 610.

¹⁵⁵ Cezîme'nin yüzündeki deri hastalığı sebebiyle ona "*el-Ebrâş*" deniyordu. Ayrıca ona, beyaz yüzlü olduğu için *el-Vazzâh* da denmiştir. Cezîme bu isimlerle iftihar ettiği ve bu isimleri kendisi için üstün bir sıfat olarak gördüğü rivayet edilmektedir. Bkz. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 12; el-Halî, Ebû'l-Bekâ Hebbetullah Muhammed b. Nemâ, *el-Menâkibu'l-Mezîdiyye fi Ahbâri'l-Mulûki'l-Esedyye*, Amman 1984, c. 1, s. 55.

¹⁵⁶ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 6; İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 216.

¹⁵⁷ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 9; Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 534.

¹⁵⁸ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 8.

¹⁵⁹ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 8.

¹⁶⁰ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 12.

kendi kabilesi üzerindeki kısmi hükümranlılığı kabul edilmiştir. Bu dönemde bazı sur, saray ve kasrlar inşâ edilmeye başlanmıştır.¹⁶¹

Malik'ten sonra yerine kardeşi Amr b. Fehm (158-208) geçmiştir. Amr b. Fehm'in dönemi hakkında kaynaklarda pek malumat bulunmamaktadır. Hatta bazı tarihçiler tarafından zikredilme gereği de görülmemiştir.¹⁶² Fakat Cezimetu'l-Vazzâh el-Ebrâş (208-268) Tenuhlular devrinin son hükümdarı olması ve en meşhuru olması bakımından kaynaklarda önemle zikredilmektedir.¹⁶³

Cezime, Taberî tarafından keskin bakışlı, ileri görüşlü, Araplar içinde en kızgın olanı olarak tanımlanmıştır. Yine Irak bölgesinde Arapların desteğiyle hâkimiyeti ele geçiren ilk kişi olduğu da ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Kaynaklarda onun harplerde ilk defa *Mancınık* kullanan Arap lideri olduğu, "Na'al" denen terlikleri ilk giyen ve ve mumu ilk defa kullanan kişi olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁵ Cezime'nin nübüvvet iddasında bulunduğu ifade edilmekle birlikte onun kehanette bulunduğu da bildirilmektedir. Bunun sonucu olarak da Araplar arasında yüce bir konuma sahip olduğu gelen haberler arasındadır.¹⁶⁶

Cezime; Hîre, Anbâr, Bakka, Hafya, Hît, Rakka, Katkâtaniyye ve Aynû't-Temr'in Umeyr'e kadar olan bölümünü uzun yıllar hâkimiyeti altında tutmuş, bölgede bulunan Arap kabileleri de ona itaat etmiştir.¹⁶⁷ Cezime, Sasani Devletinin kuran Erdîşir b. Babek'le ve Erdivân'nın ölmüyle yıkılış sürecine giren Aşkanîlerle aynı dönemde hüküm sürmüştür.¹⁶⁸

¹⁶¹ Büyük İskender'in Pers İmparatorluğunu yıktıktan sonra bölgede varlığını devam ettiren küçük devletlere Mülûkû't-Tavâif denmektedir. Selucia (selevkof) Devleti de ve Aşkanîler bunlar arasındadır. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 610; Malik b. Fehm Hîre'ye (138-158) 20 yıl hükmetmiştir. Bkz. Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 177; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 9.

¹⁶² Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 11; Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, ss. 304-308; Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 523; Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şark*, s. 321.

¹⁶³ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 613.

¹⁶⁴ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 613.

¹⁶⁵ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 180.

¹⁶⁶ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 14.

¹⁶⁷ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 610; İbn Esîr, İzzettin Ebû'l-Hasan b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî, Beyrut 1997, c. 1, s. 313.

¹⁶⁸ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 14.

Cezimetu'l-Vazzâh'ın iki adet puta taptığı bilinmektedir. Onları Hîre'de belli bir bölgeye koyup onlardan yiyecek ve içecek istediği rivayet edilmiştir. Yine onun düşmanlarına karşı yardımda bulunmasını talep ettiği bu iki put için “ed-Dayzenân” tabirinin kullanıldığı gelen haberler arasındadır.¹⁶⁹

Cezimetu'l-Vazzâh Şam ve Tedmür diyarını içine alan bölgede bulunan Zenobiya (Zenobias) kralı Amr b. Zarb b. Hassân el-Amelikî ile savaşmış, savaş sonucunda Zenobiya kralını öldürmüştür.¹⁷⁰ Fakat kralın kızı olan Zebbâ¹⁷¹ babasının intikamını almak için Cezime ile savaşmak yerine, onu planladığı bir hile sonucu acı bir şekilde öldürmüştür. Anlatılageldiğine göre tüm saltanatının Cezime'ye ait olduğunu ve onunla evleneceğini ifade eden Zabbâ, onu Zenobiya'ya davet etmiş ve kurguladığı bir oyunla Cezime'yi katletmiştir. Tarihe geçen bu olay daha sonra efsanevi bir hikâye olarak anlatılagelmiştir.¹⁷²

3.2. Lahmîler Dönemi (268-633)

Cezimetü'l-Vazzâh'ın ölümünden sonra, yerine vekil bıraktığı kız kardeşinin oğlu olan Amr b. Adiy el-Lahmî¹⁷³ Hîre devletinin yeni kralı olmuştur. Böylece Hîre'nin yönetimi Tenûh'tan Lahmîlere geçmiştir.¹⁷⁴ Miladî 268 yılında başlayan bu devir 13/633 yılına kadar devam etmiştir.¹⁷⁵

Lahmîler döneminde pekçok hükümdar yönetime gelmiştir. Bunların isimleri ve dönemleriyle ilgili birtakım ihtilaflar bulunmakla birlikte şu şekilde ifade edilebilir:

1. Amr b. Adiy el-Lahmî (268-288)

¹⁶⁹Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 614; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 313; Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 614; el-Cevzî, Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi't-Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, thk. Cemal Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, c. 2, s. 52.

¹⁷⁰ Kaynaklarda Amr'dan sonra Zabbâ'nın kızı olan Naile'nin Zenobiye melikesi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 311.

¹⁷¹ Cevât Ali, *el-Mufassal*, c. 5, s. 104.

¹⁷² Meskuye, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribu'l-Ümem ve Teâkibu'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kasım İmâmî, Tahran 2000, c. 1, s. 110; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 14; Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 523.

¹⁷³ Amr b. Adiy b. Nasr b. Rebâ b. Mesud Malik b. Ginam b. Numare b. Lahm. Bkz. Cevât Ali, *el-Mufassal*, c. 5, s. 180.

¹⁷⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 311.

¹⁷⁵ Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 534.

2. I. İmriul Kays (288-328)¹⁷⁶
3. II. Amr [b. İmriu'l-Kays] (328-377)
4. Evs b. Kallâm (377-382)
5. II. İmriu'l-Kays [İmriu'l-Kays b. Amr b. İmriu'l-Kays] (385-402)
6. I. Nu'man [es-Sâih- el-A'ver](403-431)
7. I. el-Munzir [İbnu'n-Nu'man] (431-473)
8. el-Esved [ibnu'l-Münzir] (393-473)
9. II. Münzir [ibnu'l-Münzir İbni'n-Nu'man] (493-500)
10. II. Nu'man [ibnu'l-Esved] (500-504)
11. Ebû Ya'fur b. Alkame [b. Malik b. Adiy b. Zümeylî] (504-507)
12. III. İmriu'l-Kays [İbni'n-Nu'man] (507-514)
13. III. Münzir [Münzir b. Mai's-Semâ] (514-563)
14. III. Amr [ibnu'l-Münzir/Amr b. Hind] (563-578)
15. Kâbûs ibnu'l-Münzir [Kabûs b. Hind] (578-582)
16. es-Sehrâb (583)
17. IV. Münzir [II. Esved] (583-586)
18. III. Nu'man [İbnu'l-Münzir Ebû Kâbûs] (586-614)
19. İyâs b. Kabîsa (614-618)
20. Zadiye (618-628)
21. V. Münzir (628-632)¹⁷⁷

Amr b. Adiy el-Lahmî'nin (268-288) Hîre kralı olması ile birlikte artık Lahmîler devri resmen başlamış ve bu süreçten sonra artık devletin adı “*Âl-i Lahm*” olarak ifade edilmeye başlanmıştır.¹⁷⁸ Fakat bu dönemde Lahmîlerin tam olarak bağımsız olduğu söylemek mümkün değildir. Çünkü Hîre Arapları Fars kisrasına itaat etmiş, buna karşılık Sasaniler de Hîre halkından kendilerini yönetmeleri için emirler seçmelerine izin vermişlerdir. Böylece Sasaniler özellikle I. Şapur (241-272)

¹⁷⁶ . Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şark*, s. 325.

¹⁷⁷ Krş. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, Cebbûrî, “Memleketu'l-Hîre”; Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF yay, Ankara 1957.

¹⁷⁸ Tefvik Barav, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Daru'l-Fikr, 2001, c. 1, s. 123.

döneminde hem kendinilerini Hîre'den gelecek bir saldırıdan önlemiş hem de Hîre halkını, kendilerine gelecek diğer tehlikelere karşı kullanmışlardır.¹⁷⁹

Amr b. Adiy'den sonra İmriul Kays b. Amr (288-328) Hîre meliki olmuştur.¹⁸⁰ İlk defa kesin ve kitabî bilgilere onun döneminde rastlanmaktadır. Çünkü Havran yakınlarında yapılan tarihi kazılarda “*Nakşû'n-Nümare*” isminde bir kitabe bulunmuştur.¹⁸¹ Lahit üzerinde yazan kitabenin okunmasıyla lahitin İmriul kays b. Amr'a ait olduğu kesinleşmiştir. Ayrıca Onun tüm Arapların hükümdarı olduğu, Kral tacı taktığı¹⁸², Esed, Nizar, Mezhiç gibi Arap kabilelerinin onan itaat ettiği hatta Necran sınırlarına kadar olan bölgeyi elinde tuttuğu lahit üzerine yazılmış bu kitabede ifade edilmiştir.¹⁸³ Amr b. Adiy zamanında Sasanilere karşı izlenen ılımlı politikanın onun zamanında katılaştığını da ifade etmek gerekir. Çünkü Tüm Arapların meliki olduğu ve devletin sınırlarının Necrana kadar dayanması buna işaret etmektedir.¹⁸⁴

İmriu'l-Kays'tan sonra oğlu Amr b. İmriu'l-Kays-II. Amr- (328-377) yönetime geçmiş ve 35 yıl kadar hükümdarlık yapmıştır. Bu süreçten sonra oğulları arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle Evs b. Kallâm (377-382)¹⁸⁵ isminde hanedan soyundan olmayan bir hükümdar tahta çıkmıştır. Fakat onun hükümdarlığı da kısa sürmüştür ve II. Amr'ın oğullarından olan II. İmriu'l-Kays'ın (385-402) Hîre'nin meliki sıfatıyla tahta geçmesiyle yönetim tekrar Lahmîlere intikal etmiştir.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Mahmud Arafa Mahmud, *el-Arab kable'l-İslâm*, Aynu'd-Diraseti ve'l-Buhûsu'l-İnsâniyyeti'l-İctimâiyye, 1995, s. 90.

¹⁸⁰ I. İmriu'l-Kays “*el-Bed'ü*” olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 65.

¹⁸¹ Bu kitabeye göre Miladî 328 de öldüğü kesinleşmiştir. Bkz. Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şark*, s. 325.

¹⁸² Sasani hükümdarı II. Şapur tarafından tac takıldığı için Kral tacı takan ilk Hire kralı olarak bilinmektedir. Bkz. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 28.

¹⁸³ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 28; Tefvik Barav, *Tarihü'l-Arab*, c. 1, ss. 123-124.

¹⁸⁴ Cebbûrî, “*Memleketu'l-Hîre*”, s. 252.

¹⁸⁵ Bu kişi, Fars Kralı Şapur zü'l-Ektâf (Omuz kıran) tarafından- I. İmriul Kays'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki ihtilaf sürecinde-Hire'yi yönetmek üzere görevlendirilmiştir. Amelika kabilesinden olduğu ve 5 yıl boyunca Hire yönetimimini elinde tuttuğu ifade edilmektedir Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 65; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 365.

¹⁸⁶ II. Amr ve I. Nu'man arasında tarihsel ihtilaf bulunmaktadır. Bkz. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 30; Tefvik Barav, *Tarihü'l-Arab*, c. 1, ss. 123-124; Mahmud Arafa Mahmud, *el-Arab kable'l-İslâm*, s. 90.

I. Nu'man 403-431)¹⁸⁷ döneminde krallığın sınırları genişlemeye devam etmiştir. Bu dönemde Hîre'ye yakın bir bölgeye Havernak Sarayı¹⁸⁸, Hîre ve Şam arasında bulunan diğer bir bölgeye de Sedîr Sarayı yapılmıştır.¹⁸⁹ Onun döneminde Sasanilerle iyi ilişkiler kurulmuş, Hîreliler Bizanslılara karşı Sasanilerin yanında savaşmışlardır.¹⁹⁰ Bununla birlikte Fars kralının, I. Numan'ı atlı süvari birlikler ve ordularla desteklediği ifade edilmektedir.¹⁹¹ Sasani ve Hîre arasında gerçekleşen bu olumlu ilişkilerin Esved b. Münzir zamanına, yani yaklaşık 473 yılına kadar iyi yönde seyrettiği söylenebilir. Nitekim Fars kralı Yerdecerd el-Esîm, oğullarının iyi bir eğitim ve terbiye almasını istemiş bu sebeple büyük oğlu Behrâm Çur'u Hîre'ye göndermiştir.¹⁹² Behrâm Çur Arap dili ve edebiyatına hâkim, aynı zamanda Arap kültürünü de benimsemiş bir veliaht olarak yetişmiştir.¹⁹³ Fars kralı olarak tahta çıkma zamanı geldiğinde bu özellikleri sebebiyle Sasani hanedan ailesi Behram Çur'un krallığını kabul etmek istememiştir. Nihayetinde I. Numan'ın Medain'i atlı birlikleriyle kuşatarak onu desteklemesiyle Behrâm Çur Sasani kralı olmuştur.¹⁹⁴

I. Nu'man döneminde Hîre ve Sasaniler arasında devam eden bu olumlu ilişkiler, I. Münzir (431-473) döneminde de devam etmiştir.¹⁹⁵ O, Nusaybin yakınlarında baş gösteren Hristiyan Rumların faaliyetlerine karşı mücadele etmiştir.

¹⁸⁷ *El-A'ver, es-Sâih* (hayatının sonuna doğru zühd hayatı yaşayıp tahttan uzaklaştığı için) olarak bilinmektedir. Annesine nispetle *İbn Şakika* gibi isimlerle anılmaktadır. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 66; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 32.

¹⁸⁸ Sarayın mimarı Simmar'dır. Havernak Sarayı'nın inşasından sonra I. Nu'man'ın böyle bir saray daha yapmaması için Simmar'ı öldürdüğü rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 66; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 32; Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 65.

¹⁸⁹ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 201.

¹⁹⁰ Bu dönemde tarihsel farklılıklar dikkat çekmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, ss. 69-72; Cebbûrî, "Memleketu'l-Hîre", s. 253.

¹⁹¹ Bu orduların en önemlileri Fahluların oluşturduğu *eş-Şehbâ* ve tenuhluların oluşturduğu *Devser*'dir. Diğerleri ise; *Rehâin*, *Sanâi'* ve *Vazâi* şeklindedir. Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 66; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 32.

¹⁹² Taberî'nin rivayetine göre Fars kirsası Yezdecerd'in doğan bütün oğulları ölmüştür. Behrâm Çur doğunca Fars münecimler onun Fars toprakları dışında yetişmesi gerektiğini söyleyince Behrâm Çur Hîre'ye gönderilerek orada yetiştirilmiştir. Fakat Yezdecerd'in üç tane oğlu olduğunu ifade eden rivayetlerin de bulunması, Behrâm Çur'un Hîre'ye gönderiliş sebebiyle ilgili farklı mülâhazalara yol açmıştır. Yaklaşık yıl Fars kirsası olmuştur. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, ss. 68-80; ed-Dûrî, *el-Mukâveme*, s. 57.

¹⁹³ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 71.

¹⁹⁴ Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 115.

¹⁹⁵ Cebbûrî, "Memleketu'l-Hîre", s. 252.

Fakat sonunda Sulh yolunu tutmuş hatta bu bölgede “*Deyr-u Hanne*” isminde bir kilise yapılmasına rıza göstermiştir.¹⁹⁶

El-Esved b. Münzir (473-493) döneminde Gassanilerle mücadele edilmiştir. Bu dönemde el-Esved'nin Gassanilerden amcasının oğlunun intikamını almaya çalıştığı ifade edilmektedir.¹⁹⁷ II. Nu'man (500-504) döneminde Kuzey Irak bölgesinde Tağlib, Bekir gibi Arap kabileleri ile mücadele edilmiş ve tahakküm altına alınmıştır. Fakat bu dönemden sonra Fars kisralarıyla ilişkilerin zaman zaman bozulduğu da görülmektedir. Özellikle II. Nu'man döneminde Hîre ve Sasaniler arasında Rehâ şehrinin hâkimiyeti konusunda ihtilaflar çıktığı rivayet edilmektedir.¹⁹⁸ Yine el-Esved'in Fars kralı tarafından hapse atıldığı gelen haberler arasındadır.¹⁹⁹

Sasanilerle Hîre krallığı arasında meydana gelen olumsuz ilişkilerin neticesinde Hîre yönetimi de zaman zaman Lahmî ailesinin dışına çıkmıştır. Nitekim Lahmî emir Münzir b. Mai's-Semâ (514-563)²⁰⁰ döneminde hanedan soyundan olmayan Ebû Ya'fur Alkame ed-Deylemî'nin(504-507)²⁰¹ ve Haris el-Kindî'nin²⁰² hükümlüğü zikredilmektedir.²⁰³ Fakat III. Münzir olarak da bilinen Münzir b. Mai's-Semâ'nın Hîre'yi tekrar alması ile hâkimiyet tekrar Lahm ailesine geçmiştir.

Bundan sonraki süreçte diğer krallar sırasıyla tahta oturmuştur. Bunlar arasında III. Nu'man (585-613) son Hîre kralı olarak bilinmektedir.²⁰⁴ III. Numan'nın Fars kisrası tarafından öldürülmesiyle birlikte Hîre üzerinde Farsların siyasi baskıları daha da artmıştır. Araplar da buna başkaldırmaya çalışmışlardır. Hîre'de bulunan

¹⁹⁶ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 35.

¹⁹⁷ Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 545.

¹⁹⁸ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 36.

¹⁹⁹ Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 119.

²⁰⁰ III. Münzir olarak da bilinmektedir. Kaynaklarda Münzir b. İmriu'l-Kays'ın annesi (Mâviye b. Avf) güzel ve temiz yüzlü olduğu için “*Mai's-Semâ*” olarak isimlendirilmiştir. Bkz. el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'adinu'l-Cevher*, thk. Kamil Hasan Mer'î, Beyrut 2005, c. 2, s. 98.

²⁰¹ Ebû Ya'fur b. Alkame b. Malik b. ez-Zumeylî. Lahmilerin bir kolu olan Zümeyl sülalesindedir. Bkz. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 46; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 400; Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 120.

²⁰² Tam adı; el-Haris b. Amr b. Hucr b. Adıyy el-Kindî'dir. Bkz. Abdulaziz Salih, *Tarihu Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye fi Usûruhâ'l-Kadîm*, Mektebetu'l-Encîlû'l-Mısıriyye, Mısır, trz., c. 1, s. 155; Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 120; Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 95.

²⁰³ Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 120.

²⁰⁴ ed-Dakûkî, “HîRE”, *DİA*, c. 18, ss. 122-124.

halkın itaat altına alınması için İyas b. Kabisa et-Tâî (614-618) gibi Lahm sülalesinin dışından Arap asıllı valilerin yönetime geldiği görülmektedir.²⁰⁵

Hîre, siyasi tarihi boyunca Sasani hâkimiyeti altında yarı bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum Arapların Sasanilere bir başkaldırısı olarak ifade edilen Zî-Kâr²⁰⁶ savaşına kadar devam etmiştir. Bundan sonra da Sasanilere bağlı kalmaya devam eden devlet iyice zayıflamış ve Halid b. Velid'in fethiyle Hîre krallığı yıkılmıştır.²⁰⁷

4. Demografik Yapısı

Hîre, coğrafi konumu gereği demografik yapısı zengin bir şehirdir. Tehuh kabilesi başta olmak üzere Ubbad ve Ahlâf gibi kabileleri şehirde önemli bir yer tutmaktadır. Daha sonra bu bölgeye Kelb, Tayy, Mezhic gibi birçok Arap kabilesi de yerleşmiştir.²⁰⁸

4.1. Tenûhîler

Tenuh kabilesi, Yemen'den yola çıkarak Hîre ve Anbâr diyarına yerleşen üç kabileden ilki olarak zikredilmektedir. Yemenden yola çıkıp önce Bahreyn'e yerleşen Araplar, burada kendilerine gelecek her türlü tehlikeye karşı birlikte hareket etme ve her konuda yardımlaşmaları üzerine ittifak kurmuşlardır. İttifak kurulan bu yere nispetle “*karar kılma*” anlamında ittifaka katılan Araplara “*Tenûh*” denilmiştir.²⁰⁹ Taberî'nin zikrettiğine göre Tenuh, Bahreynden sonra Hîre ve Anbâr arasına yani Fırat'ın batı kısmına yerleşmiştir. Burada kıl çuldan yapılan gölgeliklerde

²⁰⁵ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 150.

²⁰⁶ Zî-Kâr, Bekir b. Vail Kabilesine ait Kûfe yakınlarında bulunan bir su kuyusudur. Farslar; Bekir b. Vail kabilesi ve Şeybân kabilesinin başını çektiği bedevî Arap kabileleri arasında vuku bulan savaşın Zî-Kâr kuyusunun etrafında cereyan etmesi sebebiyle bu savaş Zî-Kâr olarak müsemmâ olunmuştur. Bkz. Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, ss. 10-11. Savaşın sebebi olarak; Nu'man b. Münzir'in Fars kirası tarafından öldürülmesi, Münzir hanedanının Farslar tarafından tasfiye edilmeye çalışılması, Kısra'nın eğlenmek için Nu'man'dan hareminden kadınlar göndermesini ve Farsların Araplara göstermiş olduğu zulüm ve adaletsiz uygulamaları zikredilmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, ss.193-201; el-İllî, Salih Ahmed, *Muhâdarât fi Tarihî'l-Arab*, Bağdat 1964, s.71.

²⁰⁷ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 9; Muhammed Beyumî, *Dirâsât*, c. 1, s. 534.

²⁰⁸ Cebbûrî, “Memleketu'l-Hîre”, s. 239.

²⁰⁹ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 177; Meskuye, *Tecârib*, c. 1, s. 108.

yaşamışlar²¹⁰ ve Hîre bölgesinde yaşayan halkla pek ilişki kurmamışlardır. Şehrin kenarlarında yaşadıkları için de Tenuh kabilesine yerli halk tarafından “*Dâhiyetû'l-Arap*” denmiştir.²¹¹ Çünkü Tenuhlular taş yapıllı evlerde değil badiyede yaşamışlardır.

İsfehâni Tenuh kabilesinin diğer kabilelerden üstün olduğunu ifade etmiştir. Nitekim O, Yemen’de ittifaka katılan Ezd kabilesinin bir kolu olduğunu ve onların üstünlüğünün de Hîre devletini kurmalarından ileri geldiğini ifade etmiştir.²¹²

4.2. İbâdîler

Hîre’de meskûn bulunan kabilerlerden bir diğerini İbâdlar oluşturmaktadır. Abdullah, Abdulmesîh, Abdulyesu’ gibi kabilenin önde gelen isimlerinin “*Abd*” kelimesiyle başlaması sebebiyle kabilenin İbâd olarak isimlendirildiği ifade edilmektedir.²¹³ Nitekim İran kısırasına huzuruna çıkan bir heyet isimlerini kısıraya ifade edince kısıranın onları “*İbâd*” olarak nitelendirdiği ifade edilmektedir. Bunun yanında puta tapmayı Allah’a inandıkları için onlara İbâd denildiği de gelen haberler arasındadır.²¹⁴

İbâdîlerin büyük çoğunluğu Hristiyanlığı benimsemiştir. Zühd ehli oldukları ifade edilmekle birlikte Nastûri Hristiyanlığı’nı benimsedikleri rivayet edilmiştir.²¹⁵

İbâdîlerin Hîre’de kendileri için evler inşâ ettikleri bilinmektedir.²¹⁶ Bu da onların hadarî ve kültürlü kişiler olduklarına işaret etmektedir. Yine onların Aramice, Arapça ve Farsça gibi pek çok yabancı dili konuştukları, şairlik ve hukukçuluk vasıflarının yüksek olduğu zikredilmektedir. Bunun yanında Hîre’de sahip oldukları mesleki yetkinlik sebebiyle ekonomiyi elinde bulundurdukları söylenebilir. Nitekim onların pek çoğunun sanatkâr olduğu bilinmektedir.²¹⁷

²¹⁰ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 43.

²¹¹ Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 612.

²¹² Cebbûrî, “Memleketu’l-Hîre”, s. 240.

²¹³ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku’l-Hîre*, 140.

²¹⁴ Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şark*, s. 355.

²¹⁵ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 144.

²¹⁶ Hamevî, *Mu’cem*, c. 2, s. 331; Ali Zarif, *Tarihu Mulûku’l-Hîre*, 140.

²¹⁷ Cebbûrî, “Memleketu’l-Hîre”, s. 240.

4.3. Ahlâfîler

Ahlâfîler, Taberî'nin ifadesine göre Hîre'de meskûn olan Tenûhîler ve İbâdîlerin dışında kalan üçüncü kabiledir. Onlar, İbâd kabilesinden sonra Hîre'ye yerleşmişlerdir. Aynı zamanda İbâdîlerin anlaşmalı olduğu kabile konumundadır.²¹⁸

Ahlâf olarak ifade edilen zümre, adından da anlaşılacağı üzere ittifak kurmuş ve anlaşmalı olan birçok Arap kabilesini ifade etmektedir. Benî Lihyân b. Haris b. Ka'b, Gassaniler, Kureys, Tay ve Benî Abdülkays kabileleri bunlar arasından en önemlilerini oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak 14 kabileyi ihtiva eden bu isim Hîre tarihinin sonuna kadar Ahlâfî olarak anılmıştır.²¹⁹

5. Dinî, Kültürel ve Fikri Yapı

Hîre, kuruşundan itibaren birçok dinin ve inanışın tesiri altında kalmıştır. Bunlar arasında Putperestlik, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik ve Maniheizm ilk sırada gelmektedir.²²⁰ Rivayetler incelendiğinde Hîre'de en yaygın ve en eski dini inancın Putperestlik olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hîre'nin kuruluş yıllarında Cezimet'ul-Ebrâş tarafından Hîre meydanına iki adet put konulmuştur.²²¹ Yine Çağatay'ın Guidi'den naklen bildirdiğine göre, milâdi altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar hüküm süren III. Münzir'in tutsakları "*el-Uzza*" adına kurban ettiği ifade edilmektedir.²²²

Hîre'nin sınırlarının genişlemesi ve Sasanilerle ilişkilerinin artmasıyla dini çeşitlik de farklılık göstermeye başlamıştır. Mecûsilik ve Mazdekizm gibi Fars dinleri bu ilişkinin bir neticesi olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Amr b. Adiy el-Lahmî'nin ölümünden sonra Sasanilerle ilişkilerin arttığı ifade edilmektedir.²²³ İmriul kays b. Amr döneminden Münzir b. Mâi's-Semâ dönemine kadar Mecusilik ve Mazdekizm'in Hîreliiler tarafından kabul gördüğü rivayet edilmektedir.²²⁴

²¹⁸ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 43; Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 331.

²¹⁹ Ebû'l-Bekâ el-Halî, *el-Menâkıb*, c. 1, s. 109.

²²⁰ Cebbûrî, "Memleketu'l-Hîre", s. 240.

²²¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 313; Taberî, *Tarih*, c. 1, s. 614.

²²² Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 63.

²²³ Cebbûrî, "Memleketu'l-Hîre", s. 257.

²²⁴ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 95.

Fars Kırsarı Kubâd el-Evvel, Mazdek'in görüşlerinden etkilenmiştir. Bunun neticesinde Haris el-Kindî, Kubâd'ın ve Mazdek'in bu ilişkisinden ve dini inançlarından faydalanarak Kubâd'la yakın ilişkiler kurmuş, onun emniyet sağlamasıyla Hîre'de 3 yıl kadar krallık yapmıştır.²²⁵ Bu dönemde Kubâd'ın intisab ettiği Mazdekizm inancı ve Mecusîlik Hîre'de Farsların eliyle yayılım alanı bulmuştur. Fakat Münzir b. Mai's-Semâ'nın Hîre'yi tekrar almasıyla birlikte Hîre'de 529 yılları dolaylarında genişleme alanı bulan Mazdekizmin Hîre'deki varlığı zayıflamıştır.²²⁶ Bu süreden sonra Hîre'de Hristiyan inancı etkili olmaya başlamıştır.

Hristiyanlık milâdi birinci asırda ortaya çıkmış dinler arasında olmasına rağmen, Hristiyanlığın "*Tebşir*" adı altında davet çalışmalarının Hîre'de başladığı tarih, miladi üç ve dördüncü asırdır.²²⁷ Hîre yakınlarında bulunan Kesker²²⁸ adındaki bir yerleşim yeri Hristiyanlığın yayılım gösterdiği, eğitim ve tedris faaliyetlerinin icra edildiği bir merkez olmuştur.²²⁹ Özellikle bölgeden geçen ticaret kervanları için bir dinlenme yeri olması Hristiyan inancının tüccarlar vasıtasıyla bedevî Arap kabilelerine intikalini kolaylaştırmıştır.²³⁰

Hîre ve çevresinde yaşayan Hristiyanlarla ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Buna göre III. İmriu'l-Kays (504-507) döneminde Hristiyanlar arasında önemli bir ayrışma meydana gelmiştir. Süryani kilisesine mensup Yakubî ve Nasturî Hristiyanları arasında ortaya çıkan ihtilaflar Hîre'de büyük bir infiale neden olmuştur. Netice itibariyle Nasturîler Hîre'de yaşayan Hristiyanların şehirdeki temsilcisi olmuşlardır.²³¹

²²⁵ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 95.

²²⁶ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, 49; ed-Dûrî, *el-Mukâveme*, ss. 59-60.

²²⁷ Hristiyan dininin Hîre'de yayılım göstermesinin ilk sebebi olarak Bizans İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki tesirleri zikredilebilir. İkinci Sebep ise I. Şapur'un (242-272) Hristiyan aileleri Hîre'ye yerleştirmesi olarak ifade edilmektedir. Bu sebeple Tarihçiler Hristiyanlığın Hîre'de varlığını H. 260 yılına kadar götürürler. Bkz. es-Sarrâf, Fatıma Abdulmun'im Saîd, *el-Hîre fî Karneyni'l-Evvel ve's-Sâni el-Hicriyyeyn*, Kûfe Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Kûfe 2007, s. 20.

²²⁸ Kûfe ve Basra arasında yer almaktadır. Bkz. Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 461.

²²⁹ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 95.

²³⁰ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 175.

²³¹ Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 47.

Münzir b. Mai's-Sema'nın Hristiyan olan Hind b. Haris el-Kindî'yle²³² evliliğinden sonra Hîre civarından birçok kilise ve manastır yapıldığı ifade edilmektedir. Bunlardan en önemlisi Münzir b. Mai's-Semâ'nın eşi için yapılmış olan “*Deyr-u Hind el-Kübra*” olarak bilinen tapınaktır. Bundan sonra “*Deyr-u Burak*”, “*Deyr-u Vazzah*”, “*Deyr-u Hind es-Suğra*”, “*Deyr-u Mar*”, “*Deyr-u Abdülmesih*”, “*Deyr-u Hanzala*” en önemli manastırlar arasındadır.²³³

Mazdekizm ve Hristiyanlık inancının Hîre'de rağbet gördüğünü kaynaklarda ifade edilmekle birlikte, bu dinlerin az sayıda kendilerine taraftar bulduğu da söylenmiştir.²³⁴ Bunlar arasında özellikle Mazdekizm'in Hîre'de pek az genişleme alanı bulunduğu rivayet edilmektedir. Muhtemelen Mazdek'in görüşlerini benimseyen Haris el-Kindî'nin kısa süren hükümranlılığı Mazdekizm'in Hîre'deki etkinliğini kısıtlamıştır.²³⁵

Diğer taraftan Hristiyanlığın geniş bir taraftar bulmasına rağmen, Arapların bu dini içselleştirmedeği ifade edilmiştir. R. Dozy'den naklen Çağatay'ın bildirdiğine göre; “Araplar Hristiyanlığı gerçek olarak değil, dış görünüşü itibariyle kabul etmişlerdir.”²³⁶

Hîre'de erken dönemlerden itibaren yazının kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim İslamiyet'ten önce “*Ketâtîb (Ketubah)*”²³⁷ olarak ifade edilen, günümüzdeki medreselerin faaliyetlerini üstlenen yapılarda okuma ve yazma eğitiminin verildiği bilinmektedir.²³⁸ Bu eğitim faaliyetlerinin yapıldığı en önemli merkezlerden bir de Hîre yakınlarındaki “*en-Nakîrah*” köyüdür. Bu köyde küçük çocukların okuma ve yazma eğitimi aldıkları ifade edilmektedir.²³⁹ Buradaki eğitim dili Arapça ve

²³² Kaynaklarda Haris el-Kindî'nin kızı olarak bilinmektedir. Ali Zarif, *Tarihu Mulûku'l-Hîre*, s. 47; es-Sarrâf, *el-Hîre* s. 23.

²³³ Cebbûrî, “Memleketu'l-Hîre”, s. 257; el-Cebbûrî, İbrahim Muhammed Ali, “Merakizi'l-Hayati'l-Fikriyyeti fi Medineti'l-Hire kable'l-İslâm”, *Mecelletu't-Terbiyyeti ve'l-İlm*, c. 19, S. 5, 2012, s. 94. ; ed-Dakûkî, “HîRE”, *DÎA*, c. 18, ss. 122-124; es-Sarrâf, *el-Hîre*, s. 23.

²³⁴ Ed-Dakûkî, “Hîre” c. 18. 1998. 122-123. ; Meir Jacob Kister, “el-HÎRE”, trc. Ali Aksu, *C.Ü.İ.F.D.*, c. 9, S. 1, 2005, s. 30. ; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 64.

²³⁵ Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 64.

²³⁶ Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 64.

²³⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, c. 1, s. 699; Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 15, s. 291.

²³⁸ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 15, s. 291.

²³⁹ Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 301; Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 15, s. 291.

Farsça'yken Gassaniler ve Rumlarla gelişen ilişkilerle birlikte bu dillere Yunanca da dâhil olmuştur. Bunun en önemli kanıtı olarak Adiy b. Zeyd el-İbâdî²⁴⁰ adlı bir şahıs hakkındaki rivayettir. Bu rivayette Adiy'in Arapça, Farsça ve Rumca gibi pek çok dili konuştuğu ve yazdığı ifade edilmiştir.²⁴¹

Birden çok dilin konuşulduğu Hîre'de pek çok alfabe de kullanılmıştır. Buna göre Yemen'den Kuzey'e taşınan *Himyer/Müsned*²⁴² alfabesinin önce Anbar'a daha sonra da Hîre'ye intikal ettiği ifade edilmektedir.²⁴³ Tercih edilen görüşe göre Arapların büyük çoğunluğunun günümüzde kullanmakta olduğu Arap alfabesi, özellikle Fenike, Aramî ve Nabti alfabesinden faydalanarak son şeklini Hîre'de tamamlamış ve buradan Arap yarımadasına taşınmıştır.²⁴⁴ Nitekim Kureyş kabilesinin önde gelenlerine yazmayı nereden öğrendikleri sorulduğunda “*Ehl-i Hîre'den*”, Hîrelilere sorulduğunda ise “*Ehl-i Anbâr'dan*” şeklinde cevaplar alınmıştır.²⁴⁵

6. Hîre'nin İslam Hâkimiyetine Girmesi

Hz. Muhammed'in risaletinin ilk yıllarında Araplar için önemli bir hadise meydana gelmiştir. Bu hadise, Araplar ve Farslılar arasında vuku' bulmuş, Arapların dilinden uzun yıllar düşmeyen ve onlar için bir övünç vesilesi olan Zi-Kar savaşıdır. Bu savaş Araplar arasında “*Yevmû'l-Hanv*” ve “*Yevmû'l-Karâr*” olarak da bilinmektedir.²⁴⁶ Savaşın sebebi olarak kaynaklarda Fars Kisrasının tercümanlığını yaptığı öne sürülen Adiy b. Zeyd el-İbâdî'nin Hîre kralı Numan b. Münzir tarafından

²⁴⁰ Bu kişi Fars kisrasının sarayında uzun dönem mütercimlik yapmıştır. Bazı kaynaklarda Zu-Kâr savaşının müsebbibi olarak da gösterilmektedir. Bkz. Balcı, İsrail, “Zû Kâr Savaşı Ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi”, *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 26-27, Samsun 2008, ss. 26-27

²⁴¹ Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 15, s. 295.

²⁴² Kaynaklarda Hirelilerin “*Hattu'l-Cezm*” olarak da bilinen Himyer alfabesiyle yazdıkları ifade edilmektedir. Bkz. Cevât Ali, *el-Mufasssal*, c. 5, s. 155.

²⁴³ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Mauhammed b. Muhammed / Veliddînu'l-Hadramî el-İşbilî, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min zi'-Şe'ni'l-Ekber*, nşr. Halil Şahade, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, c. 1, s. 730.

²⁴⁴ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, c. 1, s. 524; Durmuş, İsmail, “HARF”, *DİA*, Ankara 1997, c. 16, s. 161.

²⁴⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire 1992, s. 552.

²⁴⁶ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 193.

öldürülmesi gösterilmektedir.²⁴⁷ Buna göre Adiy b. Zeyd ile arası açılan Nu'man b. Münzir onu zindana atmış ve nihayetinde Adiy zindanda ölmüştür. Buna karşılık Kisra II. Hüsrev Perviz, Nu'man b. Münzir'i Medain'e çağırılmış ve onu zindana atmıştır. Fakat zindana atılmadan önce Nu'man'ın Heniy b. Mesud eş-Şeybanî'ye kıymetli eşyalarını ve ailesini teslim ettiğini öğrenen II. Hüsrev Zi-kar mevkiine asker sevk etmiş ve Nu'man b. Münzir'e ait eşyaları almak istemiştir.²⁴⁸ Fakat burada meskûn bulunan Beni Şeybân'nın müntesibi olduğu Bekir b. Vail kabilesi Farslara karşı büyük bir zafer elde etmiştir.²⁴⁹

Farslara karşı elde edilen bu savaşın sonuçları İslamiyet'in yayılmasında ve İslam fütuhatının gerçekleşmesinde büyük bir öneme sahip olmuştur. Nitekim Irak'ın fethi için bölgede bulunan ve Arapları baskı altında tutan güçlü bir Sasani imparatorluğu bertaraf edilmiştir. Bu da Hîre'nin ve çevresinin fethini kolaylaştırmıştır.²⁵⁰ Çünkü Hîre, bu dönemde Irak'a açılan bir kapı olarak değerlendirilmiştir.

Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Müslümanlar Hîre üzerine çeşitli akınlar düzenlemiştir. İlk olarak Bekir b. Vail kabilesinin bir kolu olan Beni Şeybân'dan el-Müsenna b. el-Haris'in Hîre üzerinden İran sınırlarında bulunan dihkanelere saldırılar düzenlediği bilinmektedir.²⁵¹ Bundan sonraki süreçte Halid b. Velid, Hiz. Ebû Bekir'in emriyle bölgeye giderek, askerleriyle Hîre'yi kuşatma altına almıştır.²⁵² Farsların himayesinde olan ve o dönem Hîre yönetiminde bulunan Amr b. Bukayla ve Halid arasında geçen görüşmeler neticesinde Hîrelilerin Müslümanlara

²⁴⁷ Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 194. Kisra ile Nu'aman b. Münzir arasında geçen çeşitli hadiseler Zi-kar savaşına sebep olarak gösterilmektedir. Bunlardan biri de Kisra'nın Nu'man'dan Arapların güzel kadınlarından kendisine göndermesidir. Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 80.

²⁴⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 81.

²⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 603; Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 81.

²⁵⁰ Hiz. Muhammed 'e (s.a.v) Zi-kar savaşı haberi ulaşınca onun elini kaldırıp Beni Şeyban için dua ettiği rivayet edilmektedir. Ayrıca o savaş Araplar lehine sonuçlanınca: "Bu Arapların, Acemlerden ve Hristiyanlardan ayrıldığı ilk gündür" demiştir. Muhtemelen bu rivayet zikrettiğimiz gibi Arapların Bizans ve Sasanilerin etkisinden kur-tulduğuna ve bu beldelerin Müslümanlar tarafından fethinin daha kolay olacağına işaret etmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. 2, s. 193.

²⁵¹ Belâzurî, *Futûh*, s. 240.

²⁵² Belâzurî, *Futûh*, s. 239.

yıllık 100.000 dirhem cizye ödemesi şartıyla iki taraf arasında sulh antlaşması kabul edilmiştir.²⁵³

12/633²⁵⁴ yılında Hîrelilerle yapılan antlaşma sonunda Hz Ebû Bekir, Halid b. Velîd'e Şam diyarına giderek Ebû Ubeyde b. Cerrah ve beraberindekilere yardım etmesini emreden bir mektup göndermiştir. Bu mektubu alan Hâlid, el-Müsenna b. Haris ve Amr b. Hazm el-Ensâri'yi Hîre'de bırakmıştır. el-Müsenna'nın önderliğinde gerçekleşen fetihlerle birlikte Hîre bölgesinde bulunan Beni Nümeyr ve Hristiyan Benî Tağlib başta olmak üzere bir çok Arap kabilesini tahakküm altına almış, İranlı dihkanlar üzerine seferler devam etmiştir.²⁵⁵

Hîreliler ile Halid b. Velid önderliğindeki Müslümanlar arasında yapılan sulh gereği Hîre'de bulunan halk dini inançlarında serbest bırakılmıştır. Buna göre Hîreliler inandıkları din üzere yaşamışlar ve dini ritüellerini de yerine getirmişlerdir. Bu durumun Emevi valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafî dönemine kadar devam ettiği ifade edilmektedir.²⁵⁶ Hîre'de yaşayan Mecusiler de ilk dönemden itibaren -Hz. Muhammed'in (s.a.v) işaret ettiği gibi- Ehl-i Kitab'ın gördüğü muameleyi görmüş ve Hîre'deki Hristiyalar gibi cizye ödemiştir.²⁵⁷

Halid b. Velid'in Hîre ve çevresinde gerçekleştirdiği fetihler neticesinde cizye ödemesi gereken Hristiyan sayısı zamanla artmıştır. Nitekim Belâzurî'nin naklettiği bir rivayete göre, Hz. Ömer döneminde Hîre'de 6.000 kadar insanın cizye verdiği ifade edilmektedir.²⁵⁸ Özellikle Hâlid'in Kadisiye Savaşı'ndan önce fethettiği ve Hîre bölgesi olarak bilinen arazideki Anbâr, Bukka, Katkataniyye, Hît gibi şehirlerle birlikte bu sayı çok daha artmıştır.²⁵⁹ Çünkü Sevâd-ı Kûfe içerisinde yer alan Hîre arazisi Kesker'den Zâb'a, Hilvan'dan da Kadisiye'ye kadar olan yeri içine

²⁵³ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 172; Belâzurî, *Futûh*, s. 240.

²⁵⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 241.

²⁵⁵ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 172. Hîrelilerin ödemesi gereken sulh bedeli ile ilgili farklı mülâhazalar için bkz. Belâzurî, *Futûh*, s. 240.

²⁵⁶ Haccac'ın dönemi (75-95/ 694-713) için Bkz. es-Sarrâf, *el-Hîre*, s. 80.

²⁵⁷ es-Sarrâf, *el-Hîre*, s. 80.

²⁵⁸ Belâzurî, *Futûh*, s. 241.

²⁵⁹ Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 1, s. 313; Hamevî, *Mu'cem*, c. 1, s. 257- c. 5, s. 420.

almaktadır.²⁶⁰ Netice itibariyle cizye yükümlüsü olmayan kadın ve çocuklar da buna dâhil edilecek olursa Hîre ve bölgesindeki nüfusun on binleri aştığı söylenebilir.

Hz. Ebû Bekir döneminde Hire çevresinde fetihler bu şekilde devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde ise Medine'den bir hayli uzak diyarların fethi söz konusudur. Bu sebeple fetih hareketleri için yeni bir şehrin inşasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu yeni şehir, Hîre yakınlarına kurulan Kûfe'dir. Bu şehrin farklı kuruluş sebeplerini daha önce zikretmiştik. Fakat Kûfe'nin Hîre yakınlarında inşâ edilmesi, Kûfe'nin Hîre'ye alternatif bir şehir olarak kurulduğunu da akla getirmektedir. Nitekim kaynaklar incelendiğinde Hîre'nin sulh yoluyla alındığı ve bunun bir neticesi olarak bazı şartlar üzerine Hîre halkıyla anlaşma sağlandığını görmekteyiz. Bunlardan şartlardan en önemlisi daha önce de zikrettiğimiz gibi Hîre'de yaşayan halkın ekseriyetinin Müslüman almayıp Hristiyanlık ve Mecusilik gibi dinlere inanmalarının bir gereği ve dinlerinin gerektirdiklerini yerine getirmeleridir.²⁶¹ Bu şart gereği Hîre haklı hem kiliselerde ibadet yapabilmiş hem de domuz eti, içki gibi islam dininde yasaklanmış gıdaları tüketebilmiştir.²⁶²

Fakat Müslümanlar ve gayr-i müslimler arasında bir takım olumsuz tavır ve tutumların da zuhûr etmesi kaçınılmaz olmuştur. Bunlardan ilki Hîre'de bulunan halkın Müslüman Arapları şehirde görmekten rahatsız olmasıdır.²⁶³ Sadece Hîreliler değil Müslümanlar da bu durumdan rahatsız olmuş olmalıdır. Nitekim şehir halkının Halid b. Velid'le sulh yolunu tutması onların kilise inşâ etmelerine ve içki içmelerine bir engel getirmemiştir.²⁶⁴ Konuyla ilgili Hz. Ali döneminde Hîre şehrindeki kiliselelerin çan seslerinin Kûfe'ye kadar duyulması da Hîre'de Müslümanların ne denli rahatsız olduklarını ortaya koymaktadır.²⁶⁵

Diğer taraftan Hîre'de var olan kültürün ve sosyal hayatın bölgedeki fetih hareketleri için olumsuz sonuçlar doğurmasıdır. Nitekim Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlerde bu toplumsal etkileşim ve zorluklarının Irak'ta devam edecek

²⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 566.

²⁶¹ es-Sarraf, *el-Hire*, s. 84.

²⁶² es-Sarraf, *el-Hire*, s. 85.

²⁶³ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 138.

²⁶⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 242.

²⁶⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 138.

olan fetihlerde askerlerin zihnini de meşgul etmesi söz konusudur. Kaynaklarda zikredilen ilk dönem Kûfe'sinde barınakların çadırlardan müteşekkil olduğu ve savaş zamanında askerlerin bu çadırı sökerek yanında götürmesi yani Hîre gibi yakın bir şehirde meskûn kalmaması de bu önemi gösteren bir husustur.²⁶⁶ Aynı zamanda Hz. Ömer'in Arapların neseplerinin Acemle karışmamasını istemesi, Acemlerin nesepe bağına Araplar kadar ihtimam göstermemesi de Kûfe'nin Hîre'ye alternatif bir şehir olarak kurulmasında etkili olmuştur.²⁶⁷

Hz. Osman ve sonrasında Hîre'nin Kûfe, üzerindeki etkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. Velid b. Ukbe'nin Kûfe valiliği esnasında Hîre ve Şam arasında kalan arazilerin tarifi için Hîre isminin ve saraylarının zikredilmesi ve Velid b. Ukbe'nin bunu dile getirmesi bu etkiye işaret eden önemli bir göstergedir.²⁶⁸ Yine Hz. Osman döneminde, el-Eş'as b. Kays el-Kindi için Hîre topraklarına tabi olan bir arazinin verildiği, oğlu Muhammed b. Kays'ın daha sonra bu arazide bir saray yaptırdığı bilinmektedir.²⁶⁹ Muhammed b. Kays'la arası bozulan Muhtar es-Sekafi'nin bu sarayı yıktırdığı da ifade edilmektedir.²⁷⁰

Diğer taraftan Muhtar es-Sekafi'nin Kerbela hadisesinden sonra Kûfe'ye gelirken Hîre nehrinde yıkandığı ve güzel kokular süründüğü ifade edilmektedir.²⁷¹ Ayrıca Emevi valilerine karşı girişmiş olduğu isyanda Hîre onun için önemli bir stratejik konum arz etmiştir.²⁷² Büyük ihtimal bu önem Hîre'nin toplumsal yapısı ve coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır. Bu süreç ilk olarak Hz. Ali'nin vefatından sonra Emevi hâkimiyetine isyan eden Haricilerin, toplanma yeri olarak Hîre ve çevresini seçmeleriyle başlamaktadır.²⁷³

²⁶⁶ Massignon, *Hıttatü'l-Kûfe*, s. 17.

²⁶⁷ es-Sarraf, *el-Hire*, s. 104.

²⁶⁸ es-Sarraf, *el-Hire*, s. 106.

²⁶⁹ Belâzurî, *Futûh*, s. 278.

²⁷⁰ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 66.

²⁷¹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 578.

²⁷² es-Sarraf, *el-Hire*, s. 106.

²⁷³ Taberî, *Tarih*, c. 6, ss. 112-184.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVLER DÖNEMİNDE KÛFE'DE MEYDANA GELEN SİYASİ HADİSELER

Emeviler döneminde Kûfe, siyasi mücalelerin en yoğun olduğu şehirlerden biridir. Hz. Ali taraftarlarının bir sığınak yeri olan Kûfe, Hucr b. Adiy ve sonrasında gerçekleşen Hz. Hüseyin'in şehid edilmesiyle daha sonraki süreçte Şia'nın teşekkülünde de büyük bir öneme sahip olmuştur.

1. Kuruluşundan Muaviye'ye Biata Kadarki Dönemde Kûfe'nin Durumu

Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından 17/638 yılında kurulan Kûfe'nin ilk valisi de Sa'd olmuştur.²⁷⁴ Sa'd'ın üç buçuk yıl kadar Irak bölgesinde Askeri işlerden sorumlu emîr olarak görev yapmasından sonra Hz. Ömer onu azletmiş ve yerine Ammâr b. Yâsir'i (ö. 37/657)²⁷⁵ savaş işlerinden sorumlu görevli olarak atamıştır.²⁷⁶ Bundan sonra Hz. Ömer döneminde Muğire b. Şu'be Kûfe valiliği yapmıştır. Hz. Ömer vefat etmeden önce de Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kûfe valisi olmasını vasiyet etmiştir.²⁷⁷

Hz. Ömer'in vefatından (ö. 24/644) sonra Hz. Osman (ö. 35/656) 24/ 644 yılında halife olmuş ve ilk icraatlarından biri mevcut vali ve komutanları görevden almak olmuştur. Bu komutanlardan biri Irak bölgesinde askeri işlerden sorumlu Ammâr b. Yasir'dir. Bir diğeri de Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'dir. Hz. Osman, Muğire'nin yerine kısa süreliğine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı getirmiş daha sonra da anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı 26/647 yılında Kûfe valisi olarak atamıştır.²⁷⁸ Fakat Kûfeliler Velid b. Ukbe'yle birtakım sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Bu

²⁷⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 270; Avcı, "Kûfe", *DİA*, c. 26, ss. 339-342.

²⁷⁵ Ammâr b. Yasir el-Kinani el-Mezhicî Hz. Muhammed'in (s.a.v) ilk sahabilerindedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Medine'ye hicret etmiş, Bedir ve Hendek savişlarına katılmıştır. Hz. Ömer döneminde Kûfe Valiliği yapmış, Hz. Ali'ye birlikte Cemel ve Siffin'e katılmış, Siffin davasında öldürülmüştür. Bkz. el-Vakîdi, *Kitabu'-Ridde*, c. 1, s. 123.

²⁷⁶ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 191. Ammâr b. Yasir döneminde Hilvan'a kaçan Yezdecerd, Merdanşah b. Hürmüz'ü ordu komutanı tayin ederek Müslümanlara savaş ilan etmesini istedi. Bu savaş 21/641 yılında Nihavend Savaşı olarak bilinmektedir. Farslar Müslümanlara karşı 60 bin veya 100 bin askerle savaş açtığı ifade edilmiştir. Bkz. Belâzurî, *Futûh*, s. 296.

²⁷⁷ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 244.

²⁷⁸ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 201; Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 244; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 453.

sorunlardan en önemlisi; Velid'in sarhoş olarak sabah namazını dört rekât kıldırması ve akabinde onlara: “*Dilerseniz namazınızı arttırabilirim.*” demesidir. Bu olay sonucunda Kûfelilerin Velid'i halifeye şikâyet etmemiş ve bir müddet sonra Hz. Osman, Velid b. Ukbe'yi Kûfe valiliğinden azletmiş ve biraz geç de olsa ona had cezası uygulamıştır.²⁷⁹

Kûfelilerin Hz. Osman'a karşı şikâyetleri sadece Velid'in sarhoş olarak namaz kıldırması ve nihayetinde ona uygulanması gereken had cezasıyla kalmamıştır. Nitekim onun döneminde Kûfe'de ekonomik sorunlarda baş göstermiştir. Bunların sebepleri olarak, Velid b. Ukbe'nin valiliğinin 5. yılından itibaren fetihlerin azalması ve sonucunda Kûfe'de bulunan askerlerin maaşlarını alamaması zikredilmektedir.²⁸⁰

Diğer taraftan Kûfe'ye atanan valilerin Kureyş'ten olması Kûfelileri rahatsız eden bir durumdur. Bunu Velid b. Ukbe'nin azlinden sonra Kûfe'ye vali olarak atanan Saîd b. el-Âs döneminde (30/650-51) görmekteyiz.²⁸¹ Nitekim Saîd b. el-Âs b. Umeyye'nin Kûfe eşrafından bir grupta sohbeti esnasında Kûfe arazisinin Kureyş'in bahçesi olduğunu söylemesi Kûfelileri bir hayli kızdırmıştır.²⁸² Bu durumda Kûfeliler, Hz. Osman'ın Muhacir ve Ensar'ı bir kenara bırakıp kendi akrabalarına vergi amillîği vermesi ve valileri de kendi akrabalarından ta'yin ederek Emevî ailesinin yönetimdeki etkisini arttırmadan rahatsız olduğu gibi Saîd b. el-As'ın şahsında Kureyşilik etkisinden de rahatsız olmuşlardır.²⁸³

Hz. Osman döneminde Kûfe valisi olan Velid b. Ukbe ve Saîd b. el-Âs zamanında yönetime muhâlif olan ve şehirde bozgunculuk yapan bazı şahıslar rivayet edilmektedir. Rivayetlerde zikredildiğine göre Ebû Zeyneb, Ebû'l-Verrâ', Amr b. el-Hamık ve Malik el-Eşter en-Nehâi'nin başını çektiği bu muhâlif kişiler önce Şam'a

²⁷⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yay, Ankara 2017, s. 63; İddiaya göre İbn Heysüman el-Ezdi adında bir Kûfeli, haksız yere öldürülmüş, Kûfe valisi Velid de bu hadisenin sorumlularını cezalandırmıştır. Cezalandırılan şahısların aileleri ise Velid'den intikam almak için ona sarhoş iken sabah namazını kıldırma diye iftira atmışlardır. Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 477; Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 270-281; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, s. 63.

²⁸⁰ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 29.

²⁸¹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 163.

²⁸² Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 323.

²⁸³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, s. 63.

sonra Hıms'a sürgün edilmiştir. Fakat yapılan sürgün yeterli olmamış, sürgün edilen Kûfe eşrafi yine yönetim muhâlifliğine devam etmiştir.²⁸⁴

Hız. Osman döneminde Kûfe'de meydana gelen bu bozgunculuk hareketlerinin ana sebeplerinden birinin de ekonomik olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu durumun farkında olan Saîd b. el-Âs halifeye bir rapor yazarak *Ehlû'l-Eyyâm*'in²⁸⁵ fazla maaş aldığını buna karşılık Kûfe'de Kadisiye Savaşı'ndan sonra Müslüman olanların daha az maaş aldığını bildirmiştir. Fakat Hız. Osman'ın bu konudaki görüşü Ehlû'l-Eyyâm lehine olduğunu için sorun tam olarak çözülmemiştir. Yine Saîd b. el-As'ın Irak arazisinin Kureyş'in bahçesi olduğunu ifade eden sözlerinin arkasında da ekonomik gerekçelerin varlığı söz konusu edilmektedir. Burada Kureyş'in otoritesine karşı bir tepki olduğu gibi verilen topraklar Kureyş'in önde gelenlerini zengin etmiş, Kûfe halkı içinde geç dönemde ihtidâ eden Mevâliyi de fakirleştirmiştir.²⁸⁶ Bu ekonomik sebeplerle Kûfe başta olmak üzere ve diğer şehirlerde de valilerle sorunlar yaşanmıştır.

Hız. Osman'ın zikredilen bozguncuların faaliyetleri ve yönetimle ilgili konuları görüşmek üzere 34/654 yılında Medine'de gerçekleştirmiş olduğu valiler toplantısından geri dönen Saîd b. el-Âs Kûfeliler tarafından şehre alınmamıştır. Hız. Osman'nın Kûfelilerin isteği doğrultusunda Ebû Musa el-Eş'ari'yi²⁸⁷ Kûfe valisi olarak ataması da Hız. Osman'nın hilafetinin iflasına neden olup, onun katline giden yolu açmıştır.²⁸⁸

Hız. Ali halife olunca ilk işi Basra, Kûfe ve Şam valilerini görevden almak olmuştur. Fakat bu olay öncesinde, Kûfe valisi olan Ebû Musa el-Eş'ari'ye bir mektupla Hız. Ali'nin halife olduğu haberi gelmiştir. Bu süreçte Ebû Musa'nın Hız. Ali'ye hemen biat etmesi beklenirken, o biat konusunda geri durmuş, bu sebeple de

²⁸⁴ Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 323-326.

²⁸⁵ Kadisiye Savaşı'na kadar olan süreçte Irak sevâdında fetih hareketlerine katılan bölgenin ilk Müslümanlarını ifade etmektedir.

²⁸⁶ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 28-32; Massignon, *Hitatu'l-Kûfe*, s. 88 vd.

²⁸⁷ Ebû Musa el-Eş'ari'nin Yemen Asıllı Eş'ar kabilesine mensuptur. Hız. Osman'ın katli sürecinde onun evini kuşatanların büyük çoğunluğu da Yemenli kabilelerden oluşmaktadır. Bkz. Apak, Âdem, Hız. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İstanbul 2003, s. 95-135.

²⁸⁸ Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 332-336; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 74; Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 168-178. Hız. Ali halife olmaktan önce çekindiyse de halifeliği kabul etmek zorunda kalmıştır. Onu bekleyen görevlerden ilki devlet başkanı olarak Hız. Osman'nın katillerini cezalandırmaktır.

Kûfe eşrafi tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Nihayet Umâre b. Şihâb, Hz. Ali tarafından Kûfe valisi olarak görevlendirilmiş ve Kûfe valiliği için Medine'den yola çıkmıştır. Yolda Tuleyha b. Esed'le karşılaşınca Tuleyha ona: “Kûfeliler vali olarak Ebû Musa el-Eş'ari'yi istiyorlar. Şayet geri dönmez de Kûfe'ye gidersen senin boynunu vuracaklar.” demiştir. Tuleyha ile arasında geçen konuşmadan sonra Kûfe'deki durumun vahâmetinden korkan Umâre b. Şihâb, Medine'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu olay sonucunda Hz. Ali, Umâre'nin verdiği bilgiler sebebiyle Hz. Osman döneminde Kûfe valisi olan Musa el-Eş'ari'yi Kûfe valisi olarak bırakmaya karar vermiştir.²⁸⁹

Kûfe'de hâl böyleyken Medine'de Muhacir ve Ensar'dan bazı Müslümanlar Hz. Ali'ye biat etmemişlerdi. Özellikle Hz. Osman'ın katlinden sonra Ümeyyeoğullarından Muğire b. Şu'be, Abdullah b. Selâm ve Kudâme b. Maz'un biattan imtina edip Mekke'ye gitmiştir.²⁹⁰ Ayrıca Hz. Ali'ye biat etmeyen Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas ve Muhammed b. Mesleme gibi tarafsızlar da mevcuttu.²⁹¹ En önemlisi de Hz. Ali'ye ilk biat edenlerden Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi Kureyş'in önde gelenleri biatlarından vazgeçip Hz. Ali'ye muhâlif olmaya başladılar.²⁹² Hz. Ali'ye biat sürecini gözden geçirdiğimiz zaman Kureyş'in kendi içinde bir bölünmeye gittiğini görmekteyiz. Nitekim Hz. Ali'nin etrafında Kûfeliler, Haşimîler ve Ensâr'dan bir grup varken, Hz. Ali'nin hilafetini kabul etmeyen ve bu süreçte muhâlif konumunda bulunan Muaviye'nin etrafında neredeyse Kureyş'in bütün kabilelerinden Müslümanlar bulunmaktadır.²⁹³ Hatta Hz. Ali halife olduğunda bir borç meselesi sebebiyle ondan beklediği yardımı göremeyen kardeşi Akil b. Ebî Talib bile Sıffin'de Muaviye tarafında savaşmıştır.²⁹⁴ Özellikle Cemel ve Sıffin Savaşı'da Kûfeli eşraftan Malik b. Eşter en-Nehai, Hucr b. Adiy el-Kindi, Eş'as b.

²⁸⁹ Taberî, *Tarih*, c. 4, ss. 434-438; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, ss. 551-556.

²⁹⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, ss. 276-278.

²⁹¹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 90.

²⁹² İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 89; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kitabu'l-Arabiyy, Beyrut 1969, s. 279.

²⁹³ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 238; Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul 202, ss. 124-125.

²⁹⁴ Önkâl, Ahmet, “Akil b. Ebû Talib”, *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 264.

Kays el-Kindi, Şebes b. Rib'i, Kays b. Sa'd b. Ubâde ve Amr b. Hamık gibi Kûfeli şahıslar Hz. Ali'nin etrafında bulunmaktadır.²⁹⁵

Hz. Ali'nin Kûfe'yi hilafet merkezi yapmasının çeşitli sebepleri vardır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz gerekçelere dayanarak onun Kûfe'yi tercih etmesinde, yanında bulunan Kûfe eşrafının büyük rolü olmuştur. Ayrıca Hz. Ali, Cemel Vak'ası'nda kendisine yardım getirmesi için gönderdiği Muhammed b. Ebî Bekir ve Ammâr b. Yasir'i Kûfe'ye göndermesi, Kûfe halkından gelecek yardımdan emin olduğunu göstermektedir. Nitekim Hz. Ali'nin hilafetinin ilk dönemlerinde Kûfe valisi olan Ebû Musa el-Eş'ari'nin olumsuz telkinlerine rağmen Kûfelilerin bu savaşa katılması, onların kalplerinin Hz. Ali'yle olduğuna işaret etmektedir.²⁹⁶

Hz. Ali'nin hilafeti boyunca Kûfeliler arasında baş gösteren ilk ciddi tehlike Tahkim hadisesi ve sonrasında zuhûr etmiş olan olaylardır. Bu hadise Hz. Osman'ın kanını talep iddiasıyla yola çıkan Muaviye ve taraftarları ile Hz. Ali ve taraftarları arasında meydana gelen Sıffin Savaşı'nın bir sonucudur. Muaviye'nin savaşı kaybetmek üzere olduğu bir sırada Amr b. el-Âs'ın fikriyle, Muaviye'nin ordusuna hitaben; mızrakların ucuna Kur'an yaprakları takmalarını emretmesi ve iki taraf arasındaki ihtilafın çözümü için Kur'an'ın hakemliğine çağırma emretmesinin bir sonucu olarak Tahkim hadisesi gerçekleşmiştir.²⁹⁷ Hz. Ali'nin tüm sözlerine rağmen önce savaşmayı bırakıp tahkimi kabul eden daha sonra da "*Hüküm ancak Allah'a aittir*"²⁹⁸ diyerek tahkimi reddeden bir grup Kûfeli ve Basralı, Abdullah b. Vehb er-Rasibi önderliğinde Hz. Ali'ye muhâlefet etmiş ve Hz. Ali'de dâhil olmak üzere Tahkim'e razı gösterenlerin dinden çıkmış olduklarını dile getirmişlerdir.²⁹⁹ Böylece İslam tarihinde Hariciler olarak bilinen bir mezhebin temelleri de atılmıştır. Hz. Ali Kûfe'ye dönünce yaklaşık 12.000 bin Kûfeli (Haricî) Harûra'da toplanmıştır.³⁰⁰

Tahkim hadisesinin kabul edilmesi ve sonunda ortaya çıkan Harici fikirlerin sebepleriyle ilgili olarak birçok mülâhaza yapılmıştır. İlk olarak Tahkim'in ortaya

²⁹⁵ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 237.

²⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 106.

²⁹⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 304.

²⁹⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 307.

²⁹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 196.

³⁰⁰ Harura Kûfe'ye yakın bir köydür. Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 307.

çıkmasında Müslümanların sosyal hayatı ile ilgili genel sebepler zikredilir. Buna göre Kûfeliler başta olmak üzere Cemel ve Sıffin'e iştirak eden Müslümanların Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemindeki otorite, sükûnet ve huzuru aradıkları mülâhaza edilmektedir.³⁰¹ Çünkü Cemel ve daha sonrasında vuku' bulan Sıffin'de birçok Müslüman hayatını kaybetmiş Tahkim'le birlikte Müslümanlar huzur ve sükûneti arzu etmiştir. İkinci olarak ise Hz. Ali'nin içinde bulunduğu durum zikredilir. Buna göre Cemel'de Hz. Ali'ye Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi Kureyş'in önde gelenleri muhâlefet etmiş ve onu yalnız bırakmışlardır. Bunun neticesinde Irak ordusunun Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'ye gösterdiği itaatsizlik ve sadakatsizlik Tahkim'in kabul etmelerine neden olmuştur.³⁰²

Hz. Ali'yi tahkimnameyi kabule zorlayan Kûfeliler ve Tahkim'i kabul ettiği için kendisinden ayrılan Harici unsurlar olmak üzere Irak ordusunun ikiye bölünmüş olması Hz. Ali'nin Muaviye'ye karşı mücadelesinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Nitekim Amr b. el-As'ın tahkimin kabul edilmesi durumunda Irak ordusu için ön gördüğü bölünme gerçekleşmiştir.³⁰³ Ayrıca Hz. Ali'nin Hariciler üzerine Nehrevan'da yaptığı saldırı sebebiyle, birçok Kûfeli ya kardeşini ya da yakın bir akrabasını öldürmek zorunda kalmıştır. Bu durum daha sonra Muaviye ile mücadelede Hz. Ali'nin ordusunda bulunan Kûfelilerin savaşa isteksiz davranmasına neden olmuştur.³⁰⁴ Dolayısıyla Tahkim hadisesinin sadece Irak ordusunda bir bölünmeye değil Hz. Ali'ye karşı bir itaatsizliğe de sebep olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu itaatsizlik ve isteksizliği Hz. Hasan döneminde de görmekteyiz. Kûfelilerin Muaviye'ye karşı savaşma koşuluyla Hz. Hasan'a biat edilmesine rağmen, Hz. Hasan'ın ordusundaki Kûfelilerin isteksizliği hatta onların Hz. Hasan'ı savaş meydanında çeşitli bahanelerle terk etmesi, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye teslim etmek zorunda kalmasına neden olmuştur.³⁰⁵

³⁰¹ Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *A.Ü.İ.F.D.*, S. 20, Ankara 1975, s. 244.

³⁰² Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 245; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 264.

³⁰³ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 2, s. 303.

³⁰⁴ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 280.

³⁰⁵ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 223; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 285.

2. Kûfe'deki Dîni Nitelikli Siyasi Hareketler

Kûfe, kuruluşu itibariyle pek çok siyasi harekete ev sahipliği yapmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan bu hareketler Emevîler döneminde şiddetini daha da artırmıştır. Başta Hucr b. Adiy hadisesi olmak üzere, Kerbelâ Vak'as'ı ve sonrasında gelişen Tevvâbûn ve Muhtar es-Sekafi hareketleri Kûfe'de meydana gelen hadiselerdendir.

2.1. Hucr b. Adiy Hareketi

Hicri 41/661-62 yılında Hz. Hasan hilâfeti Muâviye'ye devretmek zorunda kalmıştır. Bu yıl Müslümanların birliği ve beraberliğine işaret ettiği için kaynaklarda “*Cemaat Yılı*” olarak ifade edilmiştir.³⁰⁶ Bunun bir sonucu olarak da Kûfeliler Muaviye'ye biat etmiştir. Kûfeliler bu dönemde Emevilere karşı herhangi bir muhalefet hareketi içinde bulunmamış hatta Ali yanlıları olarak bilinen kişiler bile Haricilere karşı Emevilerin yanında yer almıştır. Fakat bu durum uzun sürmedi. Çünkü Muaviye'ye göre Ali taraftarları ve Kûfeliler Hz. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu olan kişilerdi. Aynı zamanda Muaviye bu kişilere güvenmiyor ve onları baskı altında tutmak istiyordu. Bu sebeple Muaviye, Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'ye hutbelerinde Hz. Ali'ye sebbetmeyi ve Hz. Osman'a da dua edip merhamet dilemeyi ihmal etmemesini tembih ediyordu.³⁰⁷ İşte Hucr b. Adiy hadisesi de bu politikanın sonucu olarak gelişen bir olaydır.

Kûfe'nin önde gelenlerinden biri olan Hucr b. Adiy, Yemen kökenli Kinde kabilesine mensup bir sahabîdir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre Kinde kabilesinin komutanlığını da yapmaktadır. Hatta bir ara kabile reisi olacağı bile gündeme gelmiştir.³⁰⁸ Hucr, Ali- Muaviye çatışmasında Hz. Ali'nin yanında yer almış ve Cemal ve Sıffin savaşlarına katılmıştır. Hz. Hasan hilafeti Muaviye'ye devredince ona karşı çıkıp bu durumdan hoşnutsuzluğunu ağır bir şekilde ifade etmiştir.³⁰⁹

³⁰⁶ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 203.

³⁰⁷ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 254; Muğire b. Şu'be, Muaviye'nin hilafete gelmesiyle (41/661) Kûfe'ye vali olarak atanmıştır. Onun 7 yılı Muaviye döneminde olmak üzere ölüncüye kadar yani 9 yıl Kûfe valiliği yaptığı rivayet olunmaktadır. Bkz. Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 287.

³⁰⁸ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 210.

³⁰⁹ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 288.

Muaviye'nin emri ile Kûfe'de minberde Hz. Ali'ye lanet edilmeye başlanması Kûfeliler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu uygulamadan ilk rahatsız olan kişi de Hucr b. Adiy olmuştur.³¹⁰ Hucr bu rahatsızlığını Emevî valisi Muğire'ye bildirirse de bir sonuç alamamıştır.³¹¹ Muğire b. Şu'be eliyle gerçekleştirilen Hz. Ali'ye küfür politikası tüm telkinlere rağmen devam edince Hucr valiye gelerek “Allah sizi kötülüklerle ansın ve size lanet etsin. Sizin kötuleyip durduğunuz kişilerin, faziletini saydığınız kişiden daha üstün olduğuna şahitlik ederim” demiştir.³¹² Kaynaklarda bu tepki karşısında Muğire'nin bir süre Ali'ye lanet okumayı bıraktığı rivayet edilmektedir. Gerekçe olarak da onun yaşlı olması ve son zamanlarında böyle bir olaya karışmak istememesi zikredilmiştir.³¹³

Muğire'nin vefatıyla birlikte Kûfe'ye vali olarak Ziyad b. Ebihi atanınca durum değişmiştir. Onun ilk işi Muğire'nin zamanında yaşanan hadise hakkında malumat edinmek olmuştur.³¹⁴ Hz. Ali'ye sempati duyanların da bulunduğu bir vakitte Kûfe mescidinde halkı alenî olarak uyarmış ve onlardan birinin Hucr gibi bir hadiseye karışması durumunda sert karşılık bulacağını söylemiştir. Fakat bu söyledikleri Kûfe toplumunda istenen etkiyi yaratmamıştır. Daha önce Muğire'ye gösterilen tepkilerin aynısı ona da gösterilmiştir.³¹⁵

Hucr b. Adiy'in valiye karşı Hz. Ali'yi savunmasından bir süre sonra Ziyâd, Basra ve Kûfe valiliklerini birlikte yaptığı için yerine Amr b. Hureys'i vekâleten atamış ve Basra'ya dönmüştür.³¹⁶ Amr'dan da aynı şekilde hutbelerde alenî olarak Ali'ye küfretmesini istemiştir. Fakat Hucr b. Adiy, Ziyad'ın Basra'ya dönmesini fırsat bilerek Muaviye'ye lanet etmeye ve Hz. Ali taraftarlarını etrafında toplamaya başlamıştır. Amr b. Hureys ise Hucr ve taraftarlarına karşı yapmış olduğu bir konuşmasından dolayı taşlanınca Ziyâd acilen Kûfe'ye dönmek zorunda kalmıştır.³¹⁷

³¹⁰ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 241.

³¹¹ Belâzurî, *Ensâb*, c. 1, s. 243; İsfehânî, Ebû'l-Ferec (ö. 356/966), *el-Eğânî*, thk. Abdullah Ali Muhanna, Beyrut, 1995, c. 17, s. 137.

³¹² İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 69; Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 254.

³¹³ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 107.

³¹⁴ Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihu'l-İslam*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut, 1993, s. 44.

³¹⁵ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 255.

³¹⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 70.

³¹⁷ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 291; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 70.

Ziyad Kûfe mescidinde son derece sert bir konuşma yaparak Hucr b. Adiy ve olayın faillerinin kendisine teslim edilmesini, aksi takdirde bütün kabilelerin zan altında kalacağını ifade etmiş ve askerlerine mescidin etrafını kuşatmalarını emretmiştir. Mescidin çıkış kapısına bir sandalye koyup oturduktan sonra Amr b. Hureys'e düzenlenen saldırıda yer almadıklarına dair yemin istemiş, yemin edenleri serbest bırakmış, yeminden kaçınanları da hapse attırmıştır. Bu olay sonunda Taberî'ye göre 12 kişi hapse atılmıştır.³¹⁸

Kûfe'de gerçekleşen ve sosyal bir kargaşaya sebep olan bu olayın faili Hucr b. Adiy olduğu için Ziyad b. Ebihi ilk olarak onun peşine düşmüştür. Bu sebeple Kûfelilere bir konuşma yaparak Hucr'u kendisine teslim etmelerini istemiştir. Ziyad b. Ebihi'in bu konuşmada Kûfelilere hitaben "*Vücutlarınız benimle, ama kalpleriniz şu ahmak Hucr'la mı yoksa! Vallahi bu sizin içinizdeki fesattan kaynaklanmaktadır.*" dediği rivayet edilmektedir.³¹⁹ Bu konuşmanın esasına bakınca en azından Kûfelilerin valiyeye karşı fiili bir mücadele hususunda çekimser davrandıkları anlaşılmaktadır. Fakat Ziyâd bunu Emevîlere karşı yapılan bir isyan girişimi olarak değerlendirmiş ve bunun bedelini de tüm Kûfelilere kesmek istemiştir.³²⁰

Ziyâd'ın emniyet kuvvetlerini kendisini yakalamakla görevlendirdiğini duyan Hucr çareyi kaçmakta bulmuş ve bu amaçla Kinde'nin alt kolu olan Benî Harb'ten bir kişinin evinde daha sonra da Nehâ kabilesinden Abdullah b. Hâris'in evinde saklanmışır.³²¹ Ziyâd b. Ebihi Hucr'u bu şekilde ele geçiremeyeceğini anlayınca Kinde kabilesinin reisi Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı yanına çağırarak, Hucr'u kendisine teslim etmesini aksi takdirde bunun bedelini tüm Kinde kabilesinin ödeyeceğini ifade etmiştir.³²² Muhammed b. Eş'as ise Cerir b. Abdullah, Abdullah b. Yezid ve Abdullah b. Haris gibi kişilerle görüşerek Hucr ve arkadaşlarının Ziyâd'ın kendilerine emân verip Muaviye'ye göndermesi karşılığında teslim olmalarını

³¹⁸ Dîneverî, el-Ahbâr, s. 292; Söylemez, Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 268.

³¹⁹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 257.

³²⁰ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 10.

³²¹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 262; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 72.

³²² Belâzurî, *Ensâb*, c. 1, s. 250.

sağlamıştır.³²³ Fakat kendilerine eman verilse de Hucr ve arkadaşları Muaviye tarafından öldürülmekten kurtulamamıştır.³²⁴

Olay Emevîlerin ilk dönemlerinde ortaya çıkan bir hadise olup, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan hareketlerin bir habercisi olması bakımından önem arz etmektedir. Fakat bu olay araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde de değerlendirilmiştir. Şii nitelikli bir olay olarak görenlerin yanında bu hadiseyi sivil bir muhalefet hareketi olarak değerlendirenler de olmuştur.³²⁵ Hatta hadiseye ekonomik gerekçelerle açıklayanlar da bulunmaktadır. Nitekim Hucr, Muğire'ye Hz. Ali döneminde düzenli olarak ödenen atâların Emevîler döneminde düzensiz ödendiğini ifade ederek atâlarının kendilerine ödenmesini istemiştir. Fakat bunun hadise için kesin bir gerekçe olamayacağı açıktır. Yine de bu gerekçenin de az da olsa hadise üzerinde etkilerinin bulunduğunu kabul etmek gerekir.³²⁶ Diğer taraftan Emevîlerin bu hadiseyi bir isyan hareketi olarak değerlendirdiklerini görmekteyiz. Çünkü Hucr ve arkadaşlarını Muaviye'ye gönderen Ziyâd b. Ebihi bu kişilerle birlikte bir de mektup göndermiştir. Bu mektupta Ziyâd Muaviye'ye "Eğer bu şehre ihtiyacın varsa Hucr ve arkadaşlarını buraya geri göndermemelisin" diyerek durumu izah etmiştir.³²⁷ Bu ifadeden valinin Hucr ve arkadaşlarının yeniden böyle bir harekete kalkışabilecekleri ya da böyle bir hadiseye müsamaha gösterildiği için benzer hadiselerin meydana gelebileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

2.2. Kerbelâ Hadisesi

Muaviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) vefat etmeden önce hilafette haleflerinden farklı uygulamayı takip ederek kendi yerine oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmiştir.³²⁸ Bunun sonucunda oğluna tüm Müslümanlardan biat almaları için valilerine haber göndermiş fakat Muaviye'nin (ö. 60/680) ölmüş, iki önemli şahsiyet olan Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin'in biatı gerçekleşmemiştir. Yezîd halife olur olmaz babasının döneminde kendisine biat etmeyen Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin meselesini

³²³ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 264.

³²⁴ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 292.

³²⁵ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 107; Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 19.

³²⁶ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 19.

³²⁷ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 267.

³²⁸ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 127.

öncelikle halledilmesi gereken işler arasında görmüştür.³²⁹ Bunun için Medine valisine Hz. Hüseyin'den³³⁰ biat almasını emretmiştir.³³¹

Bu sırada Medine'de bulunan Hüseyin b. Ali, Medine valisi Velîd b. Ukbe tarafından Yezîd'e biat etmesi için çağrılınca ona “*Benim gibi biri nasıl olur da insanlardan gizli biat eder?*” diyerek vakit kazandıktan sonra Medine'den ayrılıp Mekke'ye gitmiştir.³³² Hz. Hüseyin'in Yezîd'e niçin biat etmediği ise onun Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret ettiğinde sarf ettiği şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “*Ey Rasulullah! Yanından istemeyerek ayrılıyorum. Bizi birbirimizden ayırıyorlar. İçki içen, günah işleyen Yezîd'e biat etmemi istiyorlar. Eğer bunu yaparsam günah işlemiş olurum.*”³³³

Hüseyin b. Ali'nin Mekke'ye hareket ettiğini öğrenen Kûfeliler ona mektuplar göndererek kendisine biat etmek istediklerini bildirmişlerdir. Fakat Hüseyin b. Ali, daha önce Hz. Hasan'ı Muaviye karşısında yalnız bırakan Kûfelilere güvenmemiş³³⁴ ve bu sebeple Kûfelilerin durumunu tespit etmesi ve kendisi adına biat alması için amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye göndermiştir. İbn Akîl Kûfe'ye geldiği zaman insanlar onun etrafında toplanınca İbn Akîl bu insanlardan Hz. Hüseyin adına biat almaya başlamıştır.³³⁵

Bu durumdan haberdar olan Yezîd, Kûfe halkı üzerinde pek etkili olmayan valisi Numan b. Beşîr'i görevden alarak, bu olaya müdahale etmesi için Ubeydullah b. Ziyâd'a Basra valiliğinin yanında Kûfe valiliğini de tevdi' etmiştir.³³⁶ Bölgeye gelen İbn Ziyâd, ilk iş olarak hutbede “*Fey'iniz aranızda taksim edilecektir.*” diyerek Kûfelilerin büyük bir kısmını yanına çekmeyi başarmıştır. Kûfeliler'in ekonomik

³²⁹ Bu kişiler; Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Ebi Vakkas'tır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 256.

³³⁰ Hz. Hüseyin 5 Şaban 4/626 yılında Medinede dünyaya gelmiştir. Hz. Ali ve Fatıma'nın ikinci çocuğudur. Geniş bilgi için bkz. Fığlalı, E. Ruhi, “Hüseyin”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 518-521.

³³¹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 205.

³³² Ebû Mihnef, *Maktelû'l-Hüseyin*, Kuveyt 1987, s. 17.

³³³ Ebû Mihnef, *Maktelû'l-Hüseyin*, s. 17.

³³⁴ Taberî, *Târih*, c. 5, s. 384; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 229; İbn Kesîr, Ebû'l-Fedâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Daru'l-Fikr, 1986. c. 8, s. 165.

³³⁵ Kaynaklarda İbnî Akîl'e 12.000 veya 18.000 kişinin biat ettiği bildirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târih*, c. 5, s. 347.

³³⁶ Taberî, *Târih*, c. 5, s. 357.

sıkıntılarının olduğu izlenimini uyandıran bu olayla birlikte halk Hüseyin b. Ali'ye yaptıkları biatı bozarak Yezîd'e biat etmiştir.³³⁷ Bu olay sonucunda kontrolün İbn Ziyâd lehine geçtiğini gören İbn Akîl, Becîle kabilesinden Hanî b. Urve'nin evine sığınmak zorunda kalmıştır.³³⁸

Ubeydullah b. Ziyâd, Hanî b. Urve'nin evine kimlerin girip çıktığını ve Müslim b. Akîl'in destekçilerinin kimler olduğunu öğrenmek için Suriye'den getirilen azatlı bir köleyi görevlendirmiştir.³³⁹ Köle sayesinde bu kişilerin içinde Hanî b. Urve olduğunu öğrenen İbn Ziyâd, onu yakalatıp hapse attırmıştır.³⁴⁰ Bu durum karşısında Müslim b. Akîl'nin tek çaresi fiili olarak kıyama kalkmak olup çevresine topladığı taraftarlar ile birlikte Daru'l-İmare'yi kuşatmıştır. Fakat Ubeydullah'ın zekice planları sonucunda etrafında kimse kalmayınca Müslim tekrar kaçıp Kûfe içinde saklanacak bir yer bulmaya çalışmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd bu durum karşısında daha önce babasının yaptığı gibi Kinde kabilesinin reisiyle irtibata geçip İbn Akîl'i kendisine teslim etmelerini istemiştir. Bu gelişme neticesinde yakalanan İbn Akîl, Dârül-İmare'nin çatısında boynundan vurularak öldürülmüştür. İbn Ziyâd, Müslim'in başını Şam'a gönderirken bedenini de uzun süre Kûfe'de teşhir etmiştir.³⁴¹

Hız. Hüseyin muhtemelen İbn Akîl'in biat aldığından haberdar olduğu halde yanına çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu bir grupla birlikte 60/680 yılı Zilhicce ayının üçüncü günü Kûfe'ye doğru yol almaya başlamıştır.³⁴² Yolda şair Ferezdak ile karşılaşan Hüseyin b. Ali ona Kûfelilerin durumunu sorunca Ferezdak ona "*Kalpleri sizinle ama kılıçları Emevîlerle beraberdir.*" diyerek onun Mekke'ye dönmesi gerektiğini ifade etmiştir. Fakat Hız. Hüseyin, İbn Akîl'in çocuklarının yola devam etmeleri gerektiği şeklindeki telkinlerini ve bazı şahısların Kûfelilerin Hız. Hüseyin'i görünce taraf değiştirecekleri gibi ikna çabalarını dikkate alarak yoluna devam etmiştir.³⁴³

³³⁷ Ebû Mihnef, *Makelû'l-Hüseyin*, s. 20.

³³⁸ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 137.

³³⁹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 137.

³⁴⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3 s. 54.

³⁴¹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 146.

³⁴² Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3 s. 56.

³⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 2, s. 169; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 46; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 313.

Hız. Hüseyin'in yola devam ettiğini haber alan İbn Ziyâd ise oluşabilecek her türlü duruma karşı pek çok tedbir almıştır. Bunlar arasında zikredilecek ön önemli tedbir Kûfe'nin tüm giriş çıkışlarının kapatılmasıdır.³⁴⁴ Böylelikle Kûfe'den Hız. Hüseyin'in kafilesine katılmak isteyen kişiler engellenmiştir. Aynı zamanda İbn Ziyad, oluşabilecek durumlar karşısında Kûfelileri Mescid'e toplayıp giriş-çıkış kapılarına da muhafızlar dikerek onları tehdit etmekten geri durmamıştır. Bununla da yetinemiş, Hurr b. Yezîd et-Temimî komutasında 1.000 kişilik bir kuvveti Hız. Hüseyin ve beraberindekilerin üzerine göndererek bu girişimi engellemesini istemiştir.³⁴⁵ Hız. Hüseyin'le karşılaşan Hurr onun Kûfe'ye gelmesini engellemiş fakat geri dönüp Medine'ye gitmesine de müsaade etmemiştir.³⁴⁶

İbn Ziyâd, Hurr'un gerçekleştirmiş olduğu bu kuşatmanın amacına ulaşmadığını düşünmüş ve 4.000 kişilik bir kuvveti Ömer b.Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasında Kerbelâ'ya göndermiştir. Ömer b. Sa'd kuşatmayı daha da daraltmış, Hız. Hüseyin ve ailesinin Fırat'tan su almalarına bile engel olmuştur.³⁴⁷ Hız. Hüseyin ve Sa'd arasında yapılan görüşmeler sonucunda Hız. Hüseyin'in ailesiyle birlikte Mekke'ye geri dönemine izin verilmesini ya da Yezîd'le görüşürülmesini istediği ifade edilmektedir. Fakat Ömer b. Sa'd bunları kabul etmemiş, 61/680 yılında Hız. Hüseyin'le birlikte 80 kadar kişiyi şehit etmiştir.³⁴⁸

Hız. Hüseyin'nin şehit edilmesi ile birlikte İslam tarihinin en vahim olaylardan biri yaşanmıştır. Bununla birlikte bu olay neticesinde hanedâna karşı muhalefet had safhaya çıkmıştır. Nitekim bu olaydan kısa süre sonra Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan etmiştir. Yine Kerbelâ hadisesi, başını Süleyman b. Surâd'ın çektiği Tevvâbün hareketine ve Hız. Hüseyin'nin fedaisi olarak nitelenen Muhtar es-Sekâfi hareketine neden olmuştur.

³⁴⁴ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 243.

³⁴⁵ İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. el-Heysem el-Mervânî (ö. 356/966), *Mukâtilu't-Tâlibîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Beyrut, trz., s. 112

³⁴⁶ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 150.

³⁴⁷ Belâzurî, *Ensâb*, c. 2, s. 173

³⁴⁸ Belâzurî, *Ensâb*, c. 2, s. 173; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 256.

2.3. Abdullah b. Zübeyr ve Kûfe Hâkimiyeti

Abdullah b. Zübeyr, Kureyş'in asillerinden olup Hz. Peygamber'in halazadesi Zübeyr b. Avvâm'ın oğludur. Annesi ise Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Bu sebeple Hz. Aişe'nin yeğenidir.³⁴⁹ Babası ve Annesi tarafından Hz. Muhammed'e oldukça yakın olan 2/624'de dünyaya gelen İbn Zübeyr, aynı zamanda hicretten sonra Medine'de dünyaya gelen ilk Muhacir çocuğu olarak da tanımlanmaktadır.³⁵⁰

İbn Zübeyr'in Hz. Ömer döneminde askeri ve idari birçok önemli vazifeleri ifâ ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte Hz. Osman döneminde Kur'an-ı Kerim nüshalarının çoğaltılması için oluşturulan kurulda yer almıştır. Yine Hz. Osman'ın katli sürecinde, Medine dışından gelen isyancılara karşı onu muhafaza eden kişiler arasındadır. Hz. Osman'ın fitne sonucu öldürülmesinden sonra da Hz. Ali'ye karşı oluşan muhalefetin en en ateşlileri arasında yer almıştır. Nitekim Abdullah b. Zübeyr, Cemel Savaş'ında teyzesi Hz. Aişe'nin devesinin önünde Hz. Ali'ye karşı mücadele etmiştir. Bundan sonra Muaviye'nin halife oluşundan (41/661) oğlu Yezîd b. Muâviye'nin Abdullah b. Zübeyr'den kendisine biat istemesine kadarki süreçte (61/680) herhangi bir siyasi olaya karışmamıştır. Fakat Muaviye kendisinden sonra Yezid'i vâli tayin etmekle daha önce haleflerinin uygulamadığı bir usûle geçmiştir. Çünkü o yaptığı bu eylemle hilafeti saltanata dönüştürmüştür. Yezid'in ondan kendisine biat istemesi üzerine Abdullah b. Zübeyr Mekke'ye gitmiş ve Emevilere karşı fiili mücâdesini başlatmıştır.³⁵¹

Hz. Osman'ın katlinden sonra Kûfeliler ve Zübeyr b. Avvâm arasındaki ilişkiye işaret eden pek malumat bulunmamaktadır. Fakat kaynaklarda ifade edildiğine göre Hz. Osman'ın katlinden sonra Kûfeliler, Zübeyr b. Avvâm'ın halife olmasını istemişlerdir.³⁵² Diğer taraftan Yezid b. Muaviye'nin kendisine biat almayı istediği ve Hz. Hüseyin ve İbn Zübeyr'in bu biattan kaçındıkları bilinmektedir. Bu süreçte İbn Zübeyr'in Yezid b. Muaviye'ye karşı gerçekleştireceği mücadelesinin merkezi olarak

³⁴⁹ Seligshon, M., "Abdullah b. Zübeyr", İA, c. 1, s. 44.

³⁵⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr", DİA, İstanbul 1988, c. 1, s. 145.

³⁵¹ Ebû Mihnef, *Maktelu'l-Huseyin*, s.17; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 256.

³⁵² Seyf b. Ömer, et-Temimi el-Esedî (ö.200/815), *el-Fitne ve Vak'atu Cemel*, thk. Ahmet Ratib Armuş, Daru'n-Nefâis, 1993, s. 58.

hangi şehri tercih edeceği Hz. Hüseyin’le yaptığı konuşmada biraz daha netlik kazanmaktadır. Rivayete göre Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin’e nereye gitmek istediğini sormuş ve Hz. Hüseyin de Kûfe’ye gitmek istediğini bildirmişti. Buna karşılık İbn Zübeyr Hz. Hüseyin’e: “*Şayet seni destekleyen Irak ordusu gibi bir ordu beni destekleseydi ben de Kûfe’ye giderdim demiştir.*”³⁵³ Buna göre, İbn Zübeyr ve Kûfeliler’in onu desteklediğine dair bir malumat yok gibidir. Nitekim İbn Zübeyr, Kûfeliler’in Hz. Hüseyin’i desteklediklerini kendi diliyle ifade etmiştir. Zaten Hz. Hüseyin Kûfe’ye doğru hareket edince, İbn Zübeyr de Mekke’ye gitmiştir.

Kerbela vakasından (10 Muharrem 61/680) sonra İbn Zübeyr, Emevilere karşı Mekke’de (64/683-84) isyan başlatmıştır. İbn Zübeyr’e bağlı isyancı gurupla Yezid’in Müslüm b. Ukbe komutasında gönderdiği ordu Harre denilen yerde karşılaşmıştır. Bu savaştan sonra Yezid’in Husayn b. Nümeyr komutasındaki ordusu Kâbe’ye mancılıkla saldırmıştır. Bu savaşta Kâbe’nin büyük tahribata uğradığı ve yandığı ifade edilmektedir.³⁵⁴ Bu olaydan yaklaşık 11 gün sonra Yezid b. Muaviye ölmüş ve Şam ordusu geri çekilmiştir. İbn Zübeyr de halife sıfatıyla 64/683-84 yılında biat almıştır.³⁵⁵

Yezid’in ölümüyle birlikte Emevi hanedanının kendi içinde yaşadığı iktidar mücadelesi, Şam’a bağlı eyaletlerde de otorite eksikliğine neden olmuştur. Bu otorite eksikliğinden etkilenen şehirlerden biri de Kûfe’dir. Otorite boşluğundan faydalanan Kûfe eski valisi Ubeydullah b. Ziyad, Kûfe ve Basra halkına yeni halife seçilinceye kadar emirlik yapma teklifinde bulunduğu bilinmektedir.³⁵⁶ Fakat Kûfe ve Basralılar onun ve Emevilerin yönetimine karşı şiddetle karşı çıkmıştır. Kûfelilerin Ubeydullah’tan imtina etme gerekçelerinin en büyük sebebi de şüphesiz Ubeydullah’ın Hz. Hüseyin’in katlindeki etkinliğidir. Bu konuda zikredilmesi gereken diğer bir husus ise Ömer b. Sa’d b. Ebi Vakkas ile ilgilidir. Rivayete göre Kûfelilerden bir grup halka Ömer b. Sa’d’ı Kûfe emiri olarak teklif etmiştir. Fakat Ömer b. Sa’d’ın

³⁵³ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 383; Mes’ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 52.

³⁵⁴ Mes’ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 52; es-Sallâbî, Muhammed Ali Muahammed, *Hilafeti Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. el-Zübeyr*, Kahire 2006, s. 52; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 351.

³⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 310.

³⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 319.

Kerbela'ya gönderilen ordunun komutanı olması bu teklifin Kûfeliler tarafından kabul edilmemesine neden olmuştur.³⁵⁷

Yezîd b. Muaviye'nin ölümünden sonra baskı ve şiddet politikalarıyla uzun yıllar karşı karşıya kalan Kûfelilerin halâ yönetim konusunda net bir tavırlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Hüseyin'in katlinde önemli payı olduğu iddia edilen Ömer b. Sa'd'ın bile emirliği göndeme gelmiş ancak Hemedanlı bir kadının Ömer b. Sa'd'ı zemmetmesi onun emirliğine engel teşkil etmiştir.³⁵⁸

Kûfelilerin kendi içlerinde ihtilafa düşmesi ve Yezid'in ölümünden (14 Rebiulevvel 64/683-84) sonra Emevilerin iktidar mücadelesi yaşaması İbn Zübeir'in hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir.³⁵⁹ Bu durum Iraklıların İbn Zübeyr'e biat etmesi için uygun bir fırsat oluşturmuştur. Ayrıca Muaviye döneminde Basra valiliğinin yanında Kûfe valiliğini de yapan Ziyad b. Ebihi ve Yezid döneminde Basra ve Kûfe valiliği yapan Ubeydullah b. Ziyad halka karşı sert davranması; Muaviye'nin hilafetinden Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadarki dönemde Kûfe'de Hucr b. Adiy hadisesi, Müslim b. Akîl'in öldürülmesi ve Kerbela olayı Kûfe ve Basralıların Emevi otoritesine karşı İbn Zübeyr'e biat etmesinde etkili olmuştur. Kûfelilerin kendisine biat etmesinden sonra İbn Zübeyr, Abdullah b. Yezid el-Hatmi'yi şehre vali olarak atamıştır.³⁶⁰ Bundan sonraki süreçte de Horasan, Yemen, Mısır, Hicaz gibi İslam beldeleri İbn Zübeyr'e biat etmiştir.³⁶¹ Öyle ki Emevi hanedanının merkezi olan Şam'da dahi İbn Zübeir'in hilafeti söz konusu edilmiştir.³⁶²

Abdullah b. Yezid el-Hatmî ve Abdullah b. Mutî'nin İbn Zübeyr'in Kûfe valileri olarak görev yaptıkları esnada Kûfe'de meydana gelen iki önemli hadise vardır. Bunlardan birincisi Kûfe eşrafından oluşan bir grubun Emevi iktidarına karşı gerçekleştirdiği Tevvâbûn Hareketi, ikincisi ise Muhtar es-Sekaffî'nin önderliğinde

³⁵⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 75.

³⁵⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 75.

³⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 312.

³⁶⁰ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 582.

³⁶¹ Makdisî, Muthir b. Tahir (ö. 355/965), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, thk. Bûr Saîd, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, trz., c. 6, s. 18.

³⁶² İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 314.

gerçekleşen Kûfe isyanıdır.³⁶³ Özellikle Muhtar es-Sekafî isyanı İbn Zübeyr'in valisi Abdullah b. Mutî'ye karşı bir başkaldırı niteliğindedir. Nitekim bu isyan neticesinde Muhtar Kûfe'yi ele geçirmiştir. Önce İbn Zübeyr'e bağlılığını bildiren Muhtar es-Sekafî Kûfe'de gücü ele geçirince İbn Zübeyr'e bağlılığından vazgeçmiştir. Bunun sonucunda İbn Zübeyr, kardeşi Musab b. Zübeyr'i Kûfe'yi tekrar alması için görevlendirmiş ve gerçekleşen savaş neticesinde Muhtar ölmüştür. Böylelikle Kûfe hâkimiyeti tekrar İbn Zübeyr'e geçmiştir.³⁶⁴

Musab b. Zübeyr'in Şam ordularına karşı gerçekleştirmiş olduğu birçok savaş sonunda 72/691 yılında Kûfe halkı Abdulmelik b. Mervan'a biat etmek zorunda kalmıştır.³⁶⁵ Yine bu yılda Abdulmelik'in kardeşi Bişr b. Mervan Kûfe valisi olmuştur.³⁶⁶ Kaynaklar Emevi ordusunun 73/692 yılında Haccac b. Yusuf es-Sekafî komutasında Mekke'yi yani İbn Zübeyr'in hâkimiyeti altındaki şehri muhasara ettiğini bildirmektedir. Rivayetlere göre bu muhasara yaklaşık 6 ila 8 ay kadar sürmüş, iki taraf arasında gerçekleşen savaş sonucunda İbn Zübeyr öldürülmüş ve İbn Zübeyr'in hilafeti sona ermiştir.³⁶⁷

Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti süreci ve kurmuş olduğu devletin ömrü yaklaşık 9 yıl (H. 64-73) sürmüştür. Zübeyrî devletinin yıkılması ve Kûfe'deki hâkimiyetinin sona ermesiyle ilgili pekçok sebep bulunmaktadır. İbn Zübeyr'in Irak ehline karşı mesafeli durması ve onları zemmetmesi bu durumun en önemli sebeplerindendir. Nitekim 71/690 yılında Musab b. Zübeyr ve beraberindeki Kûfe eşrafından bir grup hac maksadıyla Mekke'ye gitmiştir. Mekke'de İbn Zübeyr ile bir araya gelen Kûfelilerin Musab b. Zübeyr önderliğinde halifeden bir takım isteklerde bulunmaları söz konusu edilmektedir. Buna göre Musab b. Zübeyr'in abisi Abdullah b. Zübeyr'e Kûfelilere para vermesini istemesi, buna karşılık halifenin “*Bana Irak'ın köleleriyle gelip Allah'ın malından onlara vermemi mi istiyorsun? Vallahi Şam ehlinde bir kişi Iraklılardan on kişiye bedeldir...*” dediği rivayet edilmektedir.³⁶⁸ Bu hâdise sonrası

³⁶³ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 583; Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 83.

³⁶⁴ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 86.

³⁶⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 32.

³⁶⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, c. 3, ss. 92-94.

³⁶⁷ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 187.

³⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 327.

Irak ehli Kûfe'ye eli boş dönmüştür. Bu rivayetin 72/961 yılında yani Kûfe'nin İbni Zübeyr'in elinden çıktığı yıla tesadüf etmesi de manidardır. Diğer taraftan Mervaniler arasındaki hilafet mücadelesi esnasında Abdülmelik b. Mervan'ın zikrettikleri de bizi benzer sebeplere götürmektedir. O bir konuşması esnasında İbn Zübeyr'in kendi görüşüyle yetinen kibirli bir kişi olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte İbni Zübeyr'in cimri olduğunu, cimriliğini hilafetinin önündeki en büyük engeli olduğunu söylemiştir.³⁶⁹ Zikrettiğimiz iki rivayette İbn Zübeyr'in hilafeti hakkında fikir vermektedir.

2.4. Tevvâbûn Hareketi

Kerbela'da şehit edilen Hz. Hüseyin'in başı, Ubeydullah b. Ziyâd'ın adamları tarafından Kûfe'ye getirilmiş ve bir sopanın ucuna takılarak sokak aralarında günlerce dolaştırılmıştı.³⁷⁰ Bu Kûfe'de beklenenin aksine bir tesir yaptı. Hz. Hüseyin'in katli konusunda sessiz kalan, ona biat etmek için Kûfe'ye davet eden Kûfeliler yaptıklarının bir hata olduğunu anladılar. İşlemiş oldukları günahın Allah tarafından affedilmesi için Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmek ve böylece suçluluk duygusundan kurtulmak istiyorlardı.³⁷¹

Bu duygularla Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra bir takım hazırlıklara başladılar. Böylece Süleyman b. Surâd, Müseyyeb b. Necebe el-Fezârî, Abdullah b. Sa'd b. Nuheyl el-Ezdî, Abdullah b. Va'l et-Teymî ve Rifâa b. Şeddâd el-Becelî önderliğinde bir grup teşekkül etti.³⁷² Kendilerini yapmış oldukları hatadan tevbe ettikleri için "Tevvâbûn"³⁷³ olarak isimlendiren bu gurubun başında Süleyman b. Surâd bulunuyordu. Hz. Ali'nin taraftarları arasında bulunan Süleyman b. Surâd, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesine en çok tepki gösterenler arasındaydı. Ayrıca Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gelmesi için mektup yazarlar arasında bulunuyordu.

³⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 331.

³⁷⁰ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 389.

³⁷¹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 150.

³⁷² Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 203.

³⁷³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 203; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 150.

Yine Müseyyeb b. Necebe ve Rifâa b. Şeddâd'ın da Hz. Hüseyin'e Kûfe'ye gelmesi için mektup yazmışlardı.³⁷⁴

Kaynakları incelediğimiz zaman Tevvâbun hareketin gizli bir şekilde 64/684 yılında başladığını görmekteyiz. Önceleri fiili olarak herhangi bir faaliyette bulunmayan bu toplulukta 64/684 yılında Yezîd'in ölmesi ile birlikte fiili bir mücadeleye gündeme gelmeye başlamıştır. Bu konuda ilk gündeme gelen konu Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Hureys'e karşı bir harekâttir. Fakat Süleyman b. Surâd henüz hazır olunmadığı gerekçesiyle bu düşüncüyü kabul etmemiştir.³⁷⁵

İleriki zamanlarda Muaviye b. Yezîd b. Muaviye'nin ölmesiyle bir iktidar boşluğu meydana gelmiştir. Bu iktidar boşluğunda İbn Ziyâd'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Hureys Kûfe'den kovulmuş, yerine de Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs getirilmek istenmiştir. Fakat onun Hz. Hüseyin'in katline karıştığı gerekçesi gündeme gelince Amîr b. Mes'ûd idari işlerden sorumlu tutulmuştur.³⁷⁶ Daha sonra Kûfeliler Mekke'de hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e bir mektup yazarak biat ettikleri açıkladılar. O da biatlarını kabul edip Abdullah b. Yezîd el-Ensâri'yi vali olarak Kûfe'ye gönderdi.³⁷⁷

Bununla birlikte Abdullah b. Zübeyr'le anlaşmazlığı yüzünden Muhtar es-Sekafi de Kûfe'ye gelmişti.³⁷⁸ Böylece Kûfe'de dört ayrı grup oluşmuş oldu. Bunlar Şamlıları destekleyenler, Abdullah b. Zübeyr'in valisi İbn Yezîd'i destekleyenler, Tevvâbûn hareketine katılanlar ve Muhtar es-Sekafi'yi destekleyenlerden oluşmaktaydı.

Bu gruplar içerisinde Muhtar es-Sekafi ve Süleyman b. Surâd ile aynı amacı taşıyor gibi görünmektedir. Fakat Muhtar iyi bir siyaset adamıydı. O geldiği gün kendisinin Muhammed b. Hanefiyye tarafından Hz. Hüseyin'in kanını talep etmekle görevlendirildiğini iddia ederek taraftar toplama çalışmıştı. Yine Süleyman b. Surâd'ın

³⁷⁴ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 74.

³⁷⁵ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 163.

³⁷⁶ Taberî, *Târih*, c. 4, s. 389; Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 8, s. 248.

³⁷⁷ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 164.

³⁷⁸ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 205

harp ilmini iyi bilmediğini söyleyerek onun yanında toplanan Kûfelilerin önemli bir kısmını yanına çekmeyi başarmıştı.³⁷⁹

Tevvâbûn hareketine katılanlar yaptıkları bir istişare sonucu Nuheyla'da buluşma kararı aldılar. Amaçları Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmak için Şamlıların üzerine yürümektir. Fakat Nuheyla günü gelince Tevvâbun'dan ayrılanlar sebebiyle bu harekette 4.000 kadar kişi kaldı.³⁸⁰ Oysa Kûfe 'de sözleşen ve Süleyman b. Surâd'a biat eden 12.000³⁸¹ ya da 17.000 kadar kişinin olduğu söylenmektedir.³⁸² Muhtemelen bu sayının azalmasında en büyük etken Muhtar es-Sekafi'nin faaliyetleri olmalıdır.

Sayının bu kadar az olmasına rağmen Süleyman b. Surâd önderliğinde Nuheyla'da buluşan bu topluluğun net bir hedeflerinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü Tevvâbûn ordusu hareket etmek üzereyken Abdullah b. Sa'd b. Nuheyl yanlarına gelir ve onlara : “Biz Hz. Hüseyin'in kanını talep için gideceğiz; fakat Hüseyin'in katillerinin hepsi Kûfe'dedir. Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve kabilesinin ileri gelenleri onun katillerindedir. Biz çekip gideceğiz, onun katillerini burada bırakacağız öyle mi?” demesi bu durumu göstermektedir.³⁸³ Yine bu sözleri işiten Süleyman b. Surâd'ın ifadeleri durumu özetlemektedir: “Allah'a ant olsun ki siz yarın kendi şehrinizin halkıyla savaşmaya kalkışsanız, birçoğunuz ya kardeşini ya babasını ya da öldürmek istemediği bir kişiyi öldürmek zorunda kalacaktır.”³⁸⁴

Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere Nuheyla'ya gelenler arasında bir birlik yoktur. Onat'a göre Tevvâbûn hareketine katılanların amacı Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmekten çok, o şehit edilirken sessiz kalmaları sebebiyle duydukları şuur altındaki suçluluk duygusunu izale etmektir. Bunu da kendilerini ölümün kucığına atarak gerçekleştirmek isterler.³⁸⁵ Nitekim bu kişiler harp sanatını çok iyi bilmemekteydiler. Yaşlarıysa Süleyman b. Surâd'ın yaşına yakındı. Yani yaşlı insanlardan müteşekkil bir

³⁷⁹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s..164.

³⁸⁰ Taberî, *Târih*, c. 5, s. 594.

³⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c.8, s. 251

³⁸² Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 205

³⁸³ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 80.

³⁸⁴ Taberî, *Târih*, c. 5, s. 586.

³⁸⁵ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 80.

hareketti. Diğer taraftan Hz. Hüseyin'in katilleri hakkında fikir birliği içinde oldukları da söylenemez.³⁸⁶ Yine sayılarının da az olması da dikkate alınırsa bu insanların kendilerini bilerek ateşe attığını söyleyebiliriz.

Tevvâbûn hareketine katılanlar bu duygularla Karkîsiya'ya ulaştıkları zaman Zufer b. el-Hâris el-Kilâbî onları karşılar. Harp ilmini iyi bilen bu şahıs Süleyman b. Surâd ve taraftarlarına Aynu'l-Verde'ye gidip düşmanlarını burada karşılamalarını tavsiye eder. Bu tavsiyelerle Aynu'l Verde'de başlayan savaş Husayn b. Numeyr komutasındaki Şam ordusunun üstünlük sağlamasıyla neticelenir. Bu savaş sonucunda Süleyman b. Surâd ve Müseyyeb b. Necebe öldürülür.³⁸⁷

Kûfelilerden müteşekkil olan küçük bir azınlığın girişimiyle tarih sahnesinde meydana gelen bu hadise bazı kaynaklarda ilk Şii olay ya da ilk Şii şii karakterli hareket olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁸ Fakat bu hareket çok erken bir dönemde meydana gelmiştir. Ayrıca hareketin bir hedefinin dahi olmaması³⁸⁹ bunun bir Şii hareket olarak değerlendirilmesinin zor bir ihtimal olduğuna işaret etmesi bakımından önemli olacağı kanaatindeyiz.

2.5. Muhtar es-Sekafi Hareketi

Tevvâbûn hareketinin gerçekleştiği zemin üzerinde ortaya çıkan Kûfe merkezli hareketlerden biri de Muhtar es-Sekafi³⁹⁰ hareketidir. Muhtar'ın başrolde olduğu bu isyan ile Emevîlere karşı duyulan kin ve nefretin giderek arttığını, Hz. Hüseyin'in intikamının alınması fikrinin tekrar gündeme geldiğini görmekteyiz.

Bilindiği üzere Müslim b. Akil, 60/680 yılında Hz. Hüseyin'in daisi olarak Kûfe'ye gelmiş ve Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı bir isyan girişiminde bulunmuştu. Muhtar es-Sekafi'nin bu isyanla ilişkili olduğu gerekçesiyle Ubeydullah b. Ziyâd onu

³⁸⁶ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 169.

³⁸⁷ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 84.

³⁸⁸ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s.159; Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 86-87.

³⁸⁹ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 86.

³⁹⁰ Muhtar'ın tam adı Ebû İshak el-Muhtâr b. Ebi Ubeyd b. Mesud b. Amr b. Umeyr b. Avf b. Ukde b. Ğiyara b. Avf es-Sekafi (67/687). 'dir. (Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 375) Onun doğumu hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte Hicretin birinci yılında Taif'te doğduğu ifade edilmektedir. Bkz. el-Kâdî, Vedâd, *el-Keysâniyye fi't-Târih ve'l-Edeb*, Beyrut Amerikan Üniversitesi: Doktora Tezi, Beyrut 1974, s. 47

hapse atmış ve “*gasab*” denilen sopayla bir gözünü kör etmiştir.³⁹¹ Bu olay neticesinde kardeşi Safiyye’nin kocası Abdullah b. Ömer’in tavassutuyla üç gün içinde Kûfe’yi terk etmek kaydıyla serbest bırakılmıştır. Bu şartın bir gereği olarak Muhtar es-Sekafi, Kûfe’den ayrıldıktan sonra Hicaz’a doğru yol almaya başlamıştır. Giderken rastladığı İbn İrk’a³⁹²: “Gözümü *zâniyenin* oğlu yaraladı. Eğer ben de onun parmaklarını, damarlarını ve organlarını parça parça ayırmazsam Allah canımı alsın!” dediği rivayet edilmektedir.³⁹³ Bu rivayetleri dikkate alarak onun intikam hırsı ile Mekke’ye doğru yol aldığını ve Hz. Hüseyin’in katli sürecinde belki fiili olarak Emevîlere karşı mücadele etmese de Müslim b. Akîl ile ilişki içinde olduğunu anlamaktayız. Nitekim bazı kaynaklarda Müslim b. Akîl’in Kûfe’ye geldiği zaman onun evinde kaldığı zikredilmektedir.³⁹⁴

Bu intikam hırsıyla yola çıkan Muhtar’ın, Mekke’de hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr’e katıldığı görülmektedir.³⁹⁵ Fakat bu süre zarfında İbn Zübeyr’den istediği gibi ilgi görememiş olacak ki kabilesinin de bulunduğu Taif’e geçmiş ve tam bir yıl (61/681) boyunca orada kalmıştır.³⁹⁶ Daha sonra Kûfe’den gelen hacılardan bölge hakkında bir takım bilgiler alan Muhtar, Yezîd’in ölümünden sonra İbn Zübeyr’in muvafakatını da alarak tekrar Kûfe’ye dönmeye karar vermiştir.³⁹⁷ İbn Zübeyr’le görüşmesi esnasında Muhtar’ın İbn Zübeyr’e Kûfe’yi kastederek: “Kendilerine önderlik edecek biri olursa Şam ordusuna karşı savaştacak bir kavim biliyorum” dediği rivayet edilmiştir.³⁹⁸ Fakat Kûfe’ye, Mekke’de bulunan Muhammed b. Hanefiyye’yle görüştüğünü ve onun Hz. Hüseyin’in kanını talep etmesi için kendisini görevlendirdiğini iddia ederek gelmiştir.³⁹⁹ Aynı zamanda o Kûfe’ye geldiği zaman Allah’ın kitabına, Rasulullah’ın sünnetine karşı çıkanlarla ve haramı

³⁹¹ Gasab, şeker kamışından elde edilen bir sopadır. Bkz. el-Kâdî, *Vedâd, el-Keysâniyye fi’t-Târîh ve’l-Edeb*, s. 47.

³⁹² Belâzurî bu kişinin İbnû’l-Gârik olduğunu bildirir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 377.

³⁹³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 377.

³⁹⁴ Taberî, *Târîh*, c. 5, s. 569; Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 231.

³⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, s. 312.

³⁹⁶ el-Kâdî, *Vedâd, el-Keysâniyye fi’t-Târîh ve’l-Edeb*, s. 47.

³⁹⁷ Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 91.

³⁹⁸ Mes’ûdî, *Murûc*, c. 3, s. 67.

³⁹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, c. 5 s. 99; Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 218.

helalleştirenlerle savaşağını ifade ederek zayıfları da koruyacağını söyler. Böylece Mevâlinin desteğini de sağlamış olur.⁴⁰⁰

Muhtar es-Sekafi Kûfe'ye geldiğinde Süleyman b. Surâd'ı ve onun etrafındaki insanları ağır bir şekilde eleştirmeye başlamıştır. Onun bilinçsiz bir şekilde insanları ölüme sürüklediğini söyleyerek taraftarlarını yanına çekmeye çalışmıştır. Aynı zamanda o, Süleyman b. Surâd'ın faaliyetlerine sessiz kalan, Hz. Hüseyin'in intikamı konusunda hiçbir şey yapmayan İbn Zübeyr'in valisi Abdullah b. Yezîd el-Hatmî'yi de eleştirmekten geri durmamıştır. Çünkü İbn Yezîd, Emevîlere karşı bir faaliyette bulunmazken Süleyman b. Surâd'ı önce yolundan döndürmek istemiş, onun kararlı olduğunu görünce de onun gerçekten samimi biri olduğunu itiraf edip desteklemiştir.⁴⁰¹ Bu eleştirileri neticesinde Muhtar es-Sekafi kısa bir süre hapis cezası bile almıştır.⁴⁰²

Muhtar, hapisten çıktıktan sonra İbn Zübeyr de vali Abdullah b. Yezîd'i azlederek yerine Abdullah b. Mutî'yi Kûfe valisi olarak atadı.⁴⁰³ Bu sırada Süleyman b. Surâd'ın önderliğindeki Tevvâbûn Hareketi de başarısız olmuştu. Böylece Muhtar için Tevvâbûn'dan arta kalanları da yanına çekeceği bir imkân doğmuş oldu.⁴⁰⁴ Bu amaçla o Muhammed b. el-Hanefiyye kozunu yeniden kullanmıştır. Fakat Kûfeliler Muhtar'ın İbnû'l-Hanefiyye tarafından görevlendirildiği konusunda şüpheye düşmüşlerdir. Bunun için Mekke'ye bu durumun doğruluğunu öğrenmek için bir heyet göndermişler⁴⁰⁵ ve İbnû'l-Hanefiyye heyete hitaben söylemiş olduğu “...*And olsun ki, Allah'ın düşmanlarımıza karşı, bize dilediği kimse ile yardım etmesini arzu ederim...*”⁴⁰⁶ sözünden sonra Hz. Hüseyin'in kanını taleple görevlendirilen kişinin Muhtar es-Sekafi olduğuna kanaat getirmişlerdir.

Bu süreden sonra Kûfe halkı Muhtar es-Sekafi'nin etrafında toplanmaya başlamıştır. İbrahim b. el-Eşter'in de ona biat etmesiyle Muhtar ve taraftarları Kûfe'de

⁴⁰⁰ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.55.

⁴⁰¹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 179.

⁴⁰² Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 95.

⁴⁰³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 218

⁴⁰⁴ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 8, s. 264.

⁴⁰⁵ Yakubî, *Tarih*, c. 2, s. 258; Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 221.

⁴⁰⁶ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 19.

büyük bir güce ulaşmıştır.⁴⁰⁷ Vali Abdullah b. Mutî'nin güvenlik komutanlarından İlyas b. Mudârib'in oğlu Râşid'in öldürülmesi sonucu Muhtar ve Abdullah b. Mutî taraftarları arasında büyük bir savaş başlamıştır. Böylelikle büyük bir isyan başlatan Muhtar es-Sekafî Kûfe'nin yönetimini ele geçirmiş olur.⁴⁰⁸

İsyan sonrasında Kûfe'yi ele geçiren Muhtar, önce Abdullah b. Zübeyr'e bağlılığını bildirmiştir. Çünkü bir tarafta Emevîler varken diğer tarafta İbn Zübeyr'in hâkimiyeti söz konusudur.⁴⁰⁹ Fakat kısa süre sonra Kûfe'yi tamamen kendi hâkimiyeti altına almış bunun yanında çevre bölgelere idareciler göndermiştir. Bu bölgeler arasında Ermeniya, Azerbaycan, Medâin ve Musul en önemlilerini oluşturmaktadır.

Musul'a Abdurrahman b. Saîd b. Kays'ı gönderen Muhtar ondan İbn Ziyâd'ın Musul üzerine asker gönderdiğini öğrenince Yezîd b. Enes el-Esedî ile birlikte bölgeye 3.000 asker göndermiştir. İbn Ziyâd'ın bu durum karşısında tedbirli davranması sonucu Muhtar es-Sekafî bu orduya ek olarak İbrahim b. Eşter'le 7.000 daha asker göndermeyi düşünmüştür. Fakat bu olaydan sonra Kûfe'de Muhtar'a karşı büyük bir isyan girişimi yaşanmıştır. Bu sebeple Muhtar es-Sekafî, İbrahim b. el-Eşter'e derhal geri gelmesi söylemiş ve isyanı bastırmayı zor da olsa başarmıştır.⁴¹⁰ İsyanı bastırdıktan sonra Kûfe eşrafından pek çok kişiyi idam ettirmiştir. Bunlar arasında Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas gibi Hz. Hüseyin'in katledilmesinde önemli payı olan kişiler de bulunmaktadır.⁴¹¹

Bu olaydan sonra Muhtar Abdulmelik b. Mervân'ın da güçlendiğini görünce İbn Zübeyr'e biat etmek istemiştir. Çünkü böylece hem İbn Zübeyr'den gelecek olan tehlikeyi önlemiş olacak hem de Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı onunla hareket etmiş olacaktı.⁴¹² Fakat İbn Zübeyr Muhtar'a yeterince güvenmemekteydi. Bu sebeple Kûfe'ye Ömer b. Abdullah'ı vali olarak göndermiştir. Fakat Muhtar es-Sekafî bunu engelleyerek siyasi otoritesini devam ettirmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁷ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 289.

⁴⁰⁸ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 289.

⁴⁰⁹ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 199.

⁴¹⁰ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 197.

⁴¹¹ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 237

⁴¹² Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 206.

⁴¹³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 248.

İbn Zübeyr ile ilişkileri belli bir seviyeye getiren Muhtar, bu kez İbrahim b. Eşter komutasında bir orduyu Irak'a doğru gelmekte olan Ubeydullah b. Ziyâd ile çarpışmak üzere yola çıkarmıştır.⁴¹⁴ Meydana gelen savaş sonunda İbrahim b. el-Eşter büyük bir zafer kazanmış Ubeydullah b. Ziyâd'ı öldürüp kesik başını da Muhtar'a göndermiştir. Bu savaş sebebiyle Muhtar es-Sekafi Kûfe eşrafına karşı büyük bir güç elde etmiş aynı zaman da Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırdığı için Muhammed b. el-Hanefiyye'den de destek almıştır.⁴¹⁵

Bu olaydan bir müddet sonra Muhtar'a karşı isyana kalkışan eşraf yeniden harekete geçmiştir. Özellikle Kayslılar'ın reîsi Muhammed b. Eş'as b. Kays'ın Muhtar'ın faaliyetlerinden hoşlanmadığı bilinmektedir. Bu hoşnutsuzluğun sebebi de Muhtar'ın faaliyetlerinde mevâli unsuruna ağırlık vermesiydi.⁴¹⁶ Bu da Kûfe eşrafının hiç hoşuna gitmemekteydi. Bu durumdan haberdar olan Musab b. Zübeyr bazı Kûfeli eşrâfın da teşvikiyle Kûfe üzerine yürümeye karar vermiştir. İbrahim b. Eşter'in de Kûfe'de olmamasının etkisiyle Muhtar gerçekleşen savaşta ağır bir darbe aldı ve savaş onun ölümüyle sonuçlandı.⁴¹⁷ Bu hadise ile birlikte Kûfe'de Muhtar es-Sekafi dönemi bitmiş, yeniden İbn Zübeyr dönemi başlamıştır.

Muhtar es-Sekafi'nin hareketini bir bütün olarak ele aldığımız zaman, öncelikle Muhtar'ın siyasi emellerini gerçekleştirmek için Mekke'den Kûfe'ye döndüğünü söyleyebiliriz.⁴¹⁸ Nitekim Hicaz'a giderken İbn İrk ile arasında geçen diyalog buna işaret etmektedir. Ayrıca hareketin merkezi olarak Kûfe'nin seçilmesinin de birçok nedeni vardır. Bunlar arasında Emevîler döneminde Kûfe'nin içinde bulunduğu sosyo-politik ortam ilk sırada gelir. Nitekim daha önce Hucr b. Adiy ve Müslim b. Akil'in faaliyetleri, Kûfe'nin bu tür siyasi hareketlere uygun olduğunu göstermektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 235.

⁴¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 248.

⁴¹⁶ Bununla ilgili olarak Muhtar'ın daha önce ata binmemiş olan mevaliye at binmeyi serbest bıraktığı ve onları savaşlarda süvarî olarak kullandığı ifade edilmektedir. Bkz. Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, s. 185.

⁴¹⁷ İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 107.

⁴¹⁸ Şenzeybek, Aytekin, "Muhtâr es-Sekafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marife Dergisi*, S. 15, 2015/2, s. 90.

⁴¹⁹ Şenzeybek, "Muhtâr es-Sekafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı" s. 90.

2.6. İbn Eş'as İsyanı

Muhtar es-Skafi'nin 67/687 yılında Musab b. Zübeyr tarafından öldürülmesinden yaklaşık 119/737 yılına kadar olan süreçte Emevilere karşı fiili olarak herhangi bir Haşimi ayaklanması yaşanmamıştır. Bu sebeple zikredilen dönem Watt tarafından “*Sukûnet Dönemi*” olarak nitelendirilmektedir.⁴²⁰ Ayrıca Muhtar es-Sekafi'nin ölümünden İbn Eş'as isyanına kadar -Abdullah b. Zübeyr'le birlikte Emevilere karşı mücadele eden Kûfelileri ayrı tutacak olursak- Kûfe merkezli olup Mevâlinin de katıldığı herhangi bir hadise de yaşanmamıştır. İbn Eş'as'ın Emevi valisi Haccac'a karşı gerçekleştirdiği isyan, sukûnet dönemini sona erdiren Kûfe merkezli bir isyan özelliği taşıması ve Muhtar es-Sekafi'den sonra Mevâlinin de büyük oranda katıldığı bir hadise olması bakımından zikredilmesi önem arz etmektedir.⁴²¹

Kaynaklarda tam ismi Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as b. Kays el-Kindî olarak zikredilen İbn Eş'as'ın Kûfe'nin eşrafından olduğu bilinmektedir.⁴²² Çünkü onun babası Muhammed b. Kays, Muhtar dönemi siyasi olaylarında yer alan önemli bir zattır.⁴²³ Yine dedesi Eş'as b. Kays, Hz. Ali dönemi siyasi hadiselerinde adı geçen önemli şahsiyetlerdendir. Özellikle Eş'as b. Kays'ın tahkim hadisesinin Iraklılar tarafından kabul edilmesinde önemli rolü olduğu ifade edilmiştir.⁴²⁴ İbn Eş'as'ın kimliği ile ilgili zikredilmesi gerken bir diğer husus ise onun Emevilerin Irak genel valisi olan Haccac b. Yusuf es-Sekafi'yle olan akrabalık ilişkisi olduğu yönündeki iddiadır. Buna göre İbn Eş'as, Haccac'ın kayın biraderidir.⁴²⁵

İbn Eş'as, siyasi şahsiyeti itibariyle Emeviler döneminde önemli vazifeleri icra etmek için görevlendirilmiştir. Bunlardan biri, Kirman'da bulunan İbn Eş'as'ın Haccac tarafından, Sicistan bölgesinde hüküm süren Rutbil⁴²⁶ üzerine gerçekleştirilen

⁴²⁰ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 63-64.

⁴²¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 116.

⁴²² Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 303; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 27.

⁴²³ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 97.

⁴²⁴ Fığlalı, “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, s. 245.

⁴²⁵ Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 341.

⁴²⁶ Bazı kaynaklarda Zunbil bazılarında Rutbil olarak ifade edilmektedir. Hanedan üyelerinin kullandığı isim veya ünvanıdır. Bkz. İbn Haldûn, *Divanü'l-Mübtede' ve'l-Haber*, c. 2, s. 566; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 27.

fetihlerde, “*Tavus*” olarak isimlendirilen ordunun başına atanmasıdır.⁴²⁷ Rivayetlere göre 20 bin Kûfeli ve 20 bin Basralıdan müteşekkil olan bu ordu Sicistan üzerine akınlar düzenlemektedir.⁴²⁸ Rivayetlere göre İbn Eş’as bu vazifesi gereği Sicistan’ın fethi esnasında Haccac ile çeşitli yazışmalarda bulunmuştur. Bu yazışmalarda İbn Eş’as, yapılan bu seferin zorluğundan ve ağırlığından bahsetmiş, Haccac’ın buna tepki göstermesine üzerine beraberindekilerle birlikte isyan etmiştir.⁴²⁹ Haccac’a karşı girişilen bu isyanda ilk çatışma Tuster mevki’nde meydana gelmiş ve çatışma neticesinde iki taraftan da 8 bin kadar asker ölmüştür.⁴³⁰ Tuster’de mağlup olan Haccac Basra’ya gitmiş fakat kendisini takip eden İbn Eş’as’ın korkusuyla oradan ayrılmak zorunda kalmıştır. İbn Eş’as’ın Basra’ya ulaşması üzerine Basralılar ona biat etmişlerdir.⁴³¹ Bundan sonra İbn Eş’as, Basra’ya vekil olarak Abdurrahman b. Abbas el-Haşimi’yi koyarak kendisi Kûfe’ye dönmüştür. Daha sonra İbn Abbas’ın liderlik ettiği İbn Eş’as taraftarları ile Haccac’a bağlı ordu arasında kısa süreli çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalardan biri de “*Zaviye*” olarak isimlendirilmektedir. Zaviye çatışmasından sonra Haccac’a karşı daha fazla direnemeyen İbn Abbas, bir grup Basralıyla birlikte Kûfe’ye dönmek zorunda kalmıştır.⁴³²

Kûfe’ye giden İbn Eş’as’ın ilk işi kendisi için büyük bir tehlike olan Haccac’ın Kûfe’deki vekili Matar b. Naciye et-Temîmî’yi itaat altına almak olmuştur. Nitekim o Şamlı taraftarlarıyla birlikte Daru’l-İmare’yi ele geçirmiştir.⁴³³ İbn Eş’as’ın Kûfe’yi kontrolü altına almasıyla İbn Eş’as ve Haccac yeniden savaş hazırlıklarına girişmişlerdir.

Haccac, Basra’dan yola çıkarak Deyrû’l-Kurra’da, İbn Eş’as da Iraklılarla birlikte Kûfe’den yola çıkarak Deyrû’l-Cemâcim’de 82/701 yılında karargah kurmuştur.⁴³⁴ Bu sırada Haccac’ın halife Abdulmelik’ten isteği üzerine Muhammed b.

⁴²⁷ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 342.

⁴²⁸ Meskuye, *Tecârib*, c. 2, s. 334.

⁴²⁹ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 27.

⁴³⁰ Makdisi, *el-Bed’u ve’t-Tarih*, c. 6, s. 35.

⁴³¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 491.

⁴³² İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 493; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 111; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 9, s. 50.

⁴³³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 494.

⁴³⁴ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 272; Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 347.

Mervan ve Abdullah b. Abdulmelik komutasındaki Emevi ordusu Kûfe üzerine sevk edilmiştir. Ayrıca Abdülmelik b. Mervan Iraklılara sert ve kaba bir yönetim usulunu benimseyen Haccac'ı azledeceğini, Iraklı muharıplerin maaşlarını arttıracığını hatta İbn Eş'as'ı görevinde tutacağını ifade etmesine rağmen bu teklifi reddetmişlerdir.⁴³⁵ Üstelik İbn Eş'as'ın bu teklifi kabul etmeyi istemesine rağmen Iraklılar bu teklife yanaşmamışlardır.⁴³⁶

İbn Eş'as ve Haccac arasında çıkan *Deyru'l-Cemacim* Savaşı (Şaban 83/702) neticesinde İbn Eş'as komutasındaki Irak ordusu büyük bir hezimete uğramıştır. Bu hezimetten kurtulan İbn Eş'as çok geçmeden Basra'ya gitmiştir. Çünkü Deyru'l-Cemacim'den sonra İbn Eş'as'ın yanında bulunan kişiler Medain ve Basra gibi şehirlerdeki insanları Haccac'a karşı İbn Eş'as'ın yakında olmaya çağırılmışlardır.⁴³⁷ Bu duruma karşılık 83/702 yılında Haccac'ın İbn Eş'as'ın faaliyetlerine engel olmak ve önemli bir mevkiyi elinde tutmak için Kûfe ve Basra arasında bulunan bir yere Vasıt şehrini inşa ettirdiği bilinmektedir.⁴³⁸ Nihayet Haccac ve İbn Eş'as arasında meydana gelen kısa süreli çatışmalardan sonra *Meskin Savaşı* vuku' bulmuş⁴³⁹ ve İbn Eş'as bu bölgede tutunamayacağını anlayınca Sicistan'a doğru kaçmıştır. Bu kaçıştan sonra Abdurrahman b. Abbas Irak ordusunu tekrar bir araya getirmeye çalışsa da bu girişimi başarılı olmamıştır.⁴⁴⁰

Haccac'ın gazabından korkan İbn Eş'as, Sicistan hükümdarı Rutbil'e sığınmış ve ondan eman istemiştir. Fakat Rutbil Haccac tarafından yapılan baskı ve tekliflere daha fazla dayanamamış ve Haccac'a İbn Eş'as'ın kesik başını göndermek zorunda kalmıştır.⁴⁴¹

İsyanın arka planı incelenince İbn Eş'as'ın doğrudan Haccac'a karşı isyan ettiği düşünülebilir. Nitekim Haccac, İbn Eş'as'la akraba olduğu için ona önceleri bol

⁴³⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. 9, s. 51; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 112; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 495.

⁴³⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 496.

⁴³⁷ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 366.

⁴³⁸ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 832; Söylemez, M. Mahfuz, "Vasıt", *DİA*, İstanbul 2012, c. 42, s. 541; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 114.

⁴³⁹ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 382; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 504.

⁴⁴⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 272; Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 347.

⁴⁴¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 520.

miktarda atıyve vermiş ve onu kendi maiyyetine almıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiş Haccac ve İbn Eş'as'ın arası bozulmuştur.⁴⁴² İbn Kırıyye aracılığıyla yapılan görüşmelerde ikili arasındaki tenakuzun şahsi problemlere dayandığı düşünülse de isyanın nedeni olarak sadece İbn Eş'as ve Haccac arasında meydana gelen konuşmaları göstermek yetersiz olacaktır.⁴⁴³

İbn Eş'as'ın ordusunda bulunan şahısların etnik kökeni incelendiğinde önemli çoğunluğunun Mevâliden olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar görünürde İbn Eş'as ayaklanmasının İbn Eş'as ve vali Haccac b. Yusuf arasındaki konuşma ve şahsi problemlerle dayandığı söz edilse de bu hadise bir yönüyle Emevilerin Mevâliye karşı şiddet politikasının bir ürünü olarak, diğer yönüyle de İç Asya'da cihad yapan Arapların zor şartlar altında az bir atâ ile geçimlerini sağlamalarından yani ekonomik sebeplerden de kaynaklanmaktadır.

2.7. Zeyd b. Ali İsyanı

Zeyd b. Ali⁴⁴⁴ İsyanı, Ali evladının Hz. Hüseyin'in katlinden sonra Emevi hâkimiyetine karşı hilafetteki hakkını aradığı bir hadise olması bakımından ve Emevilerin miyâdını doldurduğu 132/750 yıllarına yakın bir dönem de yaşanması bakımında büyük önem arz etmektedir. Nitekim Kerbela hadisesinden sağ kurtulan Hz. Hüseyin'in tek oğlu Ali b. Hüseyin ve onun oğlu Muhammed Bakır Emevilere karşı bir fiili bir harekette bulunmamıştır. Yine Hz. Hasan'nın evlatlarının da bu tür bir düşünce içine girmediğini görmekteyiz.

Yezid b. Abdülmelik'ten sonra 106/724-725 yılında Emevilerin yeni halifesi Hişam b. Abdülmelik olmuştur. Onun halife olduğu dönemde Irak valiliğini Ömer b. Hubeyre yapmaktadır. Ömer b. Hubeyre halifenin değişmesiyle (106/724-725) azledilerek yerine Halid b. Abdullah el-Kasri Irak valisi olarak atanmıştır. Fakat o,

⁴⁴² Dîneverî, *el-Ahbâr*, s. 342.

⁴⁴³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 516.

⁴⁴⁴ Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talip'tir. Hz. Hüseyin'in torunu, Zeynelâbidîn'nin oğludur. 122/737 yılında Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik'e karşı isyan etmiştir. Kûfe de gerçekleşen isyan sonucu ölmüştür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 216. Zeyd b. Ali'nin Annesi ise Muhtar es-Sekafi'nin Zeynelâbidîn'e hediye ettiği bir cariye'dir. Bu cariyeden Ali, Ömer, Hatice ve Zeyd adında çocukları olmuştur. Bkz. İsfehânî, *Makâtîlû't-Tâlibiyyîn*, s. 124.

görevi esnasında yaptığı bazı fevri uygulamalar sebebiyle hapse atılmış ve yerine Yusuf b. Ömer es-Sekafi⁴⁴⁵ Kûfe’de valilik görevini (120/737-738 yılında) üstlenmiştir.⁴⁴⁶ Zeyd b. Ali’nin isyanı ise 122/740 yılında Yusuf b. Ömer es-Sekafi’ye karşı Kûfe’de gerçekleşmiştir.⁴⁴⁷

İsyanın sebebiyle ilgili olarak kaynaklarda birçok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Zeyd’in isminin Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri ile anılmasıdır. Rivayete göre Zeyd ve yanında bulunan arkadaşları Medine’den yola çıkarak Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri’nin yanına gitmişlerdir. Halid de onlara birtakım hediyeler takdim etmiştir. Ayrıca Halid, Zeyd’in Medine’de bulunan bir arsasını 10.000 dinara satın almış, fakat aldığı arsayı karşılıksız olarak geri vermiştir.⁴⁴⁸ Halid b. Abdullah’ın yerine atanan yeni vali ise Halid ve Zeyd arasında geçen bu hadiseyi halife Hişam’a bildirmiştir. Hişam ise Medine’de bulunan Zeyd’i yanına çağırarak onunla görüşmüştür. Daha sonra da Hişam Zeyd’i mali işlerdeki yolsuzluğu sebebiyle hapsedilen Halid b. Abdullah ile yüzleştirmesi için Kûfe’deki Yusuf b. Ömer es-Sekafi’nin yanına göndermiştir. Zeyd ve Halid arasında gerçekleşen yüzleşme sonucunda Halid’in arsa işini reddettiği ve bazı hediyeler verdiğini kabul ettiği ifade edilmektedir.⁴⁴⁹ Bu görüşme sonunda Zeyd serbest bırakılmıştır. Medine’ye dönmek için Kadiseye mevki’ne geldiği bir sırada Kûfeliler kendisine biat etmek istediğini bidirince Zeyd b. Ali Kûfe’ye geri dönüp gizlice biat almaya başlamıştır.⁴⁵⁰

Kûfe’de gerçekleşen gizli biat neticesinde 15.000 kadar Kûfelinin Zeyd b. Ali’ye biat ettiği ifade edilmektedir.⁴⁵¹ Horsa, Basra, Vasıt, Musul, gibi çevre bölgelerden de biat edenlerle birlikte bu sayı yaklaşık 40 bini bulmuştur. Zeyd b. Ali

⁴⁴⁵ Haccac b. Yusuf Es-Sekafi’nin amcasının torunudur. 106/725 yılından 120/737 yılına kadar Yemen’de valilik yapmış, orada yaşadığı sorunlar sebebiyle Hişam b. Abdülmelik onu Irak valiliğine getirmiştir. Bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, “Yusuf b. Ömer es-Sekafi”, DIA, İstanbul 2013, c. 44, ss. 22-23.

⁴⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 365.

⁴⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 216.

⁴⁴⁸ Zeyd b. Ali ve yanında bulunan arkadaşları için bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 256; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 160.

⁴⁴⁹ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 161; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 256.

⁴⁵⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 256.

⁴⁵¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 259.

kendisine biat edenlerle birlikte 1 Safer 122/6 Ocak 740 tarihinde Kûfe’de kıyâmı gerçekleştirmeyi planladığı bir esnada hiç beklemediği bir hadise meydana gelmiştir. Bu hadise kendisine biat eden bir gurubun biatından vazgeçmeleri şeklinde tezahür etmiştir. Buna en güzel örnek, Zeyd b. Ali ile ona daha önce biat eden Kûfedeki Ezd kabilesinden Enes b. Amr’ın arasındaki diyalog gösterilebilir. Nitekim Enes, Emevi yandaşı Hakem b. Salt’ın askerlerine karşı savaşmaktan imtina ederek evine kapanmıştır. Zeyd b. Ali ise onun kapısına gelerek şöyle seslenmiştir: “*Ey Enes! Bana gel, Allah seni affetsin. Hak geldi batıl zail oldu. Ben size ihanet etmedim ama siz bana bunu yaptınız. Allah yaptığınızın hesabını sorar.*”⁴⁵²

Zeyd b. Ali’ye yaptıkları biatten dönenlerin biatten dönme gerekçeleri ise Zeyd b. Ali’nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki düşüncesidir. Nitekim Zeyd b. Ali’ye ilk iki halife hakkındaki düşüncesi sorulduğu zaman o: “*Ehl-i Beyt’imden onlar hakkında teberri edeni duymadım. Onlar hakkında hayırdan başka bir şey söyleyeni de duymadım.*” diyerek karışıklık vermiştir. Bunun üzerine orada bulunları: “*Onlar sizin hilafetteki hakkınızı elinizden aldılar.*” deyince Zeyd bin Ali: “*Evet hilafette biz onlardan daha çok hak sahibiydik. Fakat Kureyş onları seçti Onlar da Allah’ın kitabı ve Rasûlullah’ın sünneti üzere âdil bir şekilde hükmettiler.*” diyerek onların bu durumda küfre düşmediğini ifade etmiştir.⁴⁵³ Zeyd b. Ali, kedisini Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki düşüncesinden dolayı terk edenlere beni yalnız bıraktılar anlamında “*Rafaztümûnî*” ifadelerini kullandığı rivayet olunmuştur. Bu ifadelere nisbeten Zeyd’i terk edenler için *Rafiziyye*, Zeyd’in yanında kalanlar için *Zeydiyye* tabiri kullanılmıştır.⁴⁵⁴

Zeyd b. Ali’nin Kûfe’de Yusuf b. Ömer’e karşı gerçekleştirmeyi planladığı kıyamın hazırlık safhasında karşılaştığı bir diğer olumsuz durum da Yusuf b. Ömer es-Sekafi’nin bu kıyamdan haberi olmasıdır. Buna göre Yusuf b. Ömer Hîre’de bulunduğu bir esnada Süleyman b. Süraka isminde bir şahısın aracılığla durumdan haberdar olmuştur.⁴⁵⁵ Hiç vakit kaybetmeden Emevilerin Kûfe valisi Hakem b. Salt’a

⁴⁵² Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 183.

⁴⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 9, s. 326; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 180; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 266.

⁴⁵⁴ er-Râzi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. H. 606), *İ’tikâdâtü firaki’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut trz., s. 52.

⁴⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 9, s. 326.

bir mektup yazarak Kûfelileri en büyük mescitte toplamasını, onları kuşatma altına almasını ve onların Zeyd ile bağlantılarını kesmesini istemiştir. Hakem b. Salt'ın kendisine gelen emri uygulamasıyla birlikte Zeyd ve onu destekleyenlerin sayısının iki yüz on sekiz kişiye kadar düştüğü ifade edilmektedir.⁴⁵⁶

Zeyd b. Ali, yanında çok az kişi kalmasına rağmen Yusuf b. Ömer es-Sekaffi ile çarpışmak zorunda kalmıştır. İki taraf arasında gerçekleşen çatışmada Zeyd b. Ali kafasına isabet eden bir ok sebebiyle vefat etmiştir.⁴⁵⁷ Baş gövdesinden ayrılarak çeşitli İslam beldelerinde teşhir edildiği ve nihayet Medine'de gizlice defnedildiği gibi hakkında pek çok rivayet bulunmaktadır. Onun ölümünden sonra oğlu Yahya b. Zeyd, babasının davasını devam ettirip Emevilere karşı koymaya çalışsa da başarılı olamamıştır.⁴⁵⁸

Zeyd b. Ali'nin Medine'de yaşadığı dönemde, Babası Zeynelâbidîn ve abisi Muhammed Bakır'ın tersine Kûfe ve Basra gibi diğer İslam beldelerine sıkça seyahatler düzenlediği bilinmektedir. Nitekim Zeynelâbidîn ve Muhammed Bakır Kerbela'da yakınlarının katledilmesinden dolayı büyük üzüntü duymuşlar ve siyasetten de uzak durmuşlardır. Bu sebeple onlar Medine'de kalarak herhangi bir siyasi hadisede taraf olmamışlardır. Zeyd b. Ali ise onların aksine fiili mücadeleyi tercih etmiştir.⁴⁵⁹

Zeyd b. Ali'nin ileriki dönemlerde fiili mücadeleyi tercih edeceğine dair bazı emmareler zikredilmektedir. Hişam b. Abdulmelik döneminde Talibilerin kendi içinde yaşadığı iç çekişme de bunu görmek mümkündür. Taberî'nin Cüveyriye b. Esmâ'dan naklettiğine göre bu çekişme Zeyd b. Ali ve Cafer b. Hasan b. Hasan arasında yaşanmıştır. Buna göre Zeyd ve Cafer velayet (imamet) konusunda kavgaya tutuşmuşlar, Zeyd Hz. Hüseyin'in oğullarını velayete layık görürken, Cafer de Hz.

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 9, s. 330; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 182.

⁴⁵⁷ Zeyd b. Ali'nin vefat ettiği yılla ilgili olarak bazı ihtilaflar bulunmaktadır. İbn Kuteybe rivayet ettiğine göre 121/739 Safer'de gerçekleşmiştir. Taberî ise Vakidi'nin safer ayına işaret ettiğini söyleyerek, Hişam b. Muhammed el-kelbi'nin 122/740 Safer'ine işaret ettiğini rivayet etmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 365; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 160; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 256.

⁴⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 9, ss. 330-331; İbn Haldûn, *Divanû'l-Mübtede' ve'l-Haber*, c. 3, s. 125.

⁴⁵⁹ Köse, Saffet, "Zeyd b. Ali", DİA, İstanbul 2013, c. 44, ss. 313-315..

Hasan'ın oğullarını velayete layık görmektedir. Yine Medine valisi Halid b. Abdülmelik el-Haris'in huzunda Abdullah b. Hasan ve Zeyd b. Ali arasında geçen diyaloglar, Talibîlerin iç çekişmesine ve Zeyd'in hilafetteki hakkını istediğine işaret etmektedir. Abdullah b. Hasan Zeyd'e hitaben: “*Sen Sindli bir cariye'nin oğlu olmana rağmen mi velayette hak iddia ediyorsun?*” sözlerine karşılık Zeyd b. Ali Hz. İsmail'in de bir cariye'nin oğlu olduğunu fakat onun ve soyundan gelenlerin (Hz. Muhammed'in) büyük bir şerefe mazhar olduğunu ifade ederek velayette hakkını aradığı ifade edilmiştir.⁴⁶⁰ Medine'de gerçekleşen tüm bu hadiseler sonunda Hişam b. Abdülmelik'in Zeyd b. Ali konusunda daha dikkatli davranmasına sebep olmuştur.

Zeyd b. Ali'nin isyanının başarısız olmasıyla ilgili olarak pek çok neden zikredilmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekenleri onun Enes b. Amr e-Ezdî örneğinde olduğu gibi Kûfeliler tarafından desteklenmemesi ifade edilmektedir. İkinci olarak ise Cafer es-Sadık ve taraftarlarının önce Zeyd'e biat edip sonra biatlarından vazgeçmeleri ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim Abdullah'ın taraftarlarını Zeyd ile birlikte huruç etmekten vazgeçirmeleri zikredilmiştir.⁴⁶¹

2.8. Abdullah b. Muaviye Hareketi

Abdullah b. Muaviye,⁴⁶² Hz. Ali'nin kardeşi Cafer b. Ebi Talib'in soyundan gelmektedir. Talibilerin önderlerinden olan Abdullah b. Muaviye kardeşleri Yezid ve Hasan'la birlikte halife III. Yezid (b. Velid) döneminde Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz'i ziyaret ettikleri, valinin de onlara birtakım hediyeler takdim ettiği bilinmektedir. Bunun en güzel örneği ise valinin Abdullah b. Muaviye'ye günde 300 dirhem verdiği yönündeki rivayettir.⁴⁶³ Abdullah b. Muaviye ve İbn Ömer arasında ilişkiler bu seyir de devam ederken halife Yezid ölmüş yerine de kardeşi İbrahim b. Mervan halife olmuştur.⁴⁶⁴ Mervan b. Muhsmed ise yeni halifeye biat etmemiş

⁴⁶⁰ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 163; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 257.

⁴⁶¹ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 180.

⁴⁶² Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib'tir. Bkz. Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 375; Belâzurî, *Ensâb*, c. 2, s. 62. Annesi Haris b. Abdumuttalib'in çocuklarından olan Ümmü'l-Avn'dur. Fatıma bint Hasan b. Hasan b. Ali ile evlilik yapmıştır. Bu evlilikten Yezid ve Hasan adında çocukları olmuştur. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, c. 1, s. 207.

⁴⁶³ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 375.

⁴⁶⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih*, c. 1, s. 375.

Şam'da kontrolü ele geçirmek istemiştir. Bu haber İbn Ömer'e ulaştınca o, Abdullah b. Muaviye'yle birlikte Mervan'a karşı savaşmak üzere yanında tutmuş ve ona verdiği hediyeleri arttırma yoluna gitmiştir.⁴⁶⁵ Abdullah b. Muaviye'de bu süre zarfında Kûfelilerle yakın ilişkiler kurmuş, hatta Hatim b. eş-Şarkî'nin kızıyla da evlenmiştir.⁴⁶⁶

Mervan b. Muahammed haberinin Kûfe'ye ulaşması sonucu kabileler arası çekişme artmıştır. Nitekim İbn Esîr; Kûfe'de meskûn bulunan Mudar ve Rebia kabilenin bazı mensuplarının Abdullah b. Ömer'den yüksek miktarda âtiye almaya başladıklarını, buna karşılık yine Rebia kabilesinden olan Cafer b. Nafi' ez-Zühli ve Osman b. el-Hayberî gibi diğer bir kısım şahıslara âtiye verilmediğini ifade etmektedir.⁴⁶⁷ Hadiseyi duyan Beni Şeybân'dan Semâme b. Havşeb'in bu duruma karşı itirazı sonucu Abdullah b. Ömer kardeşi Asım vasıtasıyla kendi kabilelerine taksim etmeleri için Semame b. Havşeb'e 100.000, Ömer b. el-Gazbân'a 100.000 ve Cafer b. Nafi'e 10.000 olmak üzere toplam 210.000 dirhem verdiği rivayet edilmektedir. Bunu duyan Kûfelilerin de Kûfe'deki bu sorunun çözümünde İbn Ömer'in zayıflığını gördüğü için Abdullah b. Muaviye'ye meylettığı ifade edilmiştir.⁴⁶⁸

Kaynaklarda Kûfelilerin ona gelip "*Halkı kendine davet et! Beni Haşim hilafete Beni Mervan'dan daha layıktır*" diyerek onu Kûfeliler'den biat almaya davet ettikleri haber verilmektedir.⁴⁶⁹ Diğer taraftan onun "*er-Rıza min Âl-i Muhammed*" sloganıyla Âl-i Muhammed'den razı olunan bir kişiye biata çağırıldığı ifade edilmektedir.⁴⁷⁰ Nitekim İbn Muaviye'nin İnsanları kendisine çağırıldığı ifade edilmektedir.⁴⁷¹ Netice itibariyle ona ilk biat edenler; Osman b. el-Gazbân, eski Kûfe valisi Mansur b. Cumhuri ve Halid b. Abdullah el-Kasri'nin kardeşi İsmail olmuştur.⁴⁷²

⁴⁶⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

⁴⁶⁶ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 307.

⁴⁶⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

⁴⁶⁸ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 305; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

⁴⁶⁹ Teberî, *Tarih*, c. 7, s. 303.

⁴⁷⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 371; İsfehânî, *Makâtîlü't-Tâlibiyyîn*, c. 1, s. 157.

⁴⁷¹ İsfehânî, *Makâtîlü't-Tâlibiyyîn*, c. 1, s. 152.

⁴⁷² İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

Abdullah b. Muaviye Kûfe'de 127/744-745 yılında kendisine biat edenlerle birlikte İbn Ömer'e karşı isyan etmiştir. Fakat bu isyan başarılı olamayınca taraftarlarıyla birlikte önce Medain'e sonrasında ise sırasıyla Hulvan, Cibal, Hemedan, Isbahan ve Rey şehirlerine intikal etmiş, kendisine biat edilen bölgelere de valiler göndermiştir.⁴⁷³ Abdullah b. Muaviye'nin bu bölgelerdeki hakimiyeti 129/746-747'de Ebû Müslim el-Horasanî tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir.⁴⁷⁴

---

⁴⁷³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 333, Taberî, *Tarîh*, c. 7, s. 372.

⁴⁷⁴ Taberî, *Tarîh*, c. 7, s. 303; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİNDE KÛFE MERKEZLİ DİNİ FIRKALAR

Emeviler döneminde Kûfe’de birçok siyasi hareket ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin temel noktasını da Emevi muhâlifliği veya Hz. Ali taraftarlığı ve soyundan gelenlerin taraftarlığı oluşturmuştur. Bu da daha sonraki dönemlerde kaynaklarda yer alan firkaların oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

1. Sebeiyye

Sebeiyye kavramı Şii kaynaklarda ve Sünni kaynaklarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Fakat bu tabirin zikredilmesiyle ilk akla gelen isim hiç şüphesiz Abdullah b. Sebe’dir. Naşi el-Ekber ve Taberî’nin verdiği bilgiye göre, Abdullah b. Sebe, Yemen’in San’a kentinden olan Yahudi bir şahsiyet iken Hz. Ali’nin eliyle Hz. Osman zamanında Müslüman olmuş ve Medain’e yerleşmiştir.⁴⁷⁵ İbn Sebe’nin görüşleri hakkında ise çokca zikredilen ifadeler vardır. Bunlar Hz. Ali’nin ölmeyip hala hayatta olduğu, onda ilahi bir cüz’ün olduğu ve bu cüz’ün tenasüh yoluyla diğer imamlara geçtiği, gök gürültüsünün onun sesi, şimşegin de onun tebessümü olduğu şeklindeki rivayetlerdir.⁴⁷⁶

Bağdâdî’nin zikrettiğine göre Hz. Ali, İbn Sebe’nin bu yönde gelişen ilk düşüncelerinden olan Hz. Ali’nin uluhiyyeti gibi düşüncelerinden haberdar olmuş, ona ve tarafatarlarına bu düşüncelerinden vazgeçmelerini söylemiştir. Abdullah b. Sebe ve taraftarlarından bir kısmı Hz. Ali hakkındaki düşüncelerinden vazgeçmeyince Hz. Ali’nin emriyle yakılarak öldürülmüşlerdir.⁴⁷⁷

Sebeiyye tabiri ise İmamet konusunda tevakkuf edenler yani imameti bir kişide durduranlar anlamında kullanılmıştır. Yine Sebeiyye, Hz. Ali’nin ulûhiyetini iddia

⁴⁷⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü’l-İmâme (Muktetefât mine’l-Kitâbi’l-Esved fi’l-Makâlât)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1941, s. 22; Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 340.

⁴⁷⁶ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 174.

⁴⁷⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 123; Malatî, Ebû’l-Hüseyn Mahammed b. Ahmed b. Abdirrahman (ö. 377/987), *et-Tenbih ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida’*, thk. Zahid el-Kevserî, Mısır trz., s. 18.

eden, rec'at ve gaybet gibi aşırı fikirleri savunan bir fırka olarak ifade edilmiştir. Bu fırkanın münstesipleri ise Abdullah b. Sebe'nin ashabı olarak telakki edilmiştir.⁴⁷⁸

İslam tarihinde Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerin ilk defa Hz. Osman (r.a) zamanında serdedildiğini görmekteyiz. Nitekim Taberî'den gelen rivayete göre Abdullah b. Sebe mümlüman olduktan sonra Hicaz'dan başlamak suretiyle çeşitli beldelere gitmiştir. Bu beldeler sırasıyla Basra, Kûfe, Şam ve Mısır olarak zikredilmektedir.⁴⁷⁹ Yine Taberî'den nakledilen ve Seyf b. Ömer'in *el-Fitne* adlı eserinde müstakil olarak yer alan habere göre İbn Sebe'nin gittiği beldelerde ilk olarak yaydığı düşünce “Hz. İsa'nın yeryüzüne tekrar rec'atine inanan bir insan, nasıl olur da Hz. Muhammed'in rec'atine inanmaz” şeklindedir.⁴⁸⁰ Fakat Taberî'nin Seyf kanalıyla bildirdiği rivayete göre bu düşüncesinin zamanla değişerek farklılaştığı ifade edilmektedir. Söz konusu rivayete göre Abdullah b. Sebe, “her peygamberin bir vasisi olduğu” tezinden yola çıkarak önce Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vasisi olduğunu öne sürmüş daha sonra da Hz. Ali'nin hakkı olan hilafet makamını Hz. Osman'ın gasb ettiğini iddia etmiştir.⁴⁸¹ İşte bu noktadan hareketle Hz. Osman'nin katli sürecinde Abdullah b. Sebe'nin faaliyetlerine büyük bir anlam yüklenmiştir. Kûfe, Mısır ve Basra gibi eyaletlerden gelerek valilerinin azledilmesini isteyen Müslümanlar arasında Abdullah b. Sebe'nin de olduğu Hz. Osman'a karşı insanları kışkırttığı ifade edilmiştir. Hatta Cemel savaşında taraflar arasındaki görüşmelerin aniden bir kargaşaya ve nihayetinde savaşa dönüşmesinde de Abdullah b. Sebe'nin etkinliği ifade edilmiştir.⁴⁸²

Abdullah b. Sebe' ve Sebeyye fırkası ile ilgili kaynaklar incelendiğinde Abdullah b. Sebe'nin tarih sahnesindeki varlığı konusunda bazı kaynaklar şüphe duymaktadır. Örneğin Mısırlı âlim Taha Hüseyin (ö. 1973) Abdullah b. Sebe'nin Şia düşmanları tarafından Şia'ya karşı kurgulanan sahte bir kişilik olduğunu idda etmektedir. Ona göre Abdullah b. Sebe'nin Yahudi asıllı biri olarak zikredilmesi de

⁴⁷⁸ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 22.

⁴⁷⁹ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 340.

⁴⁸⁰ Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 48.

⁴⁸¹ Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 340; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 42.

⁴⁸² Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 454; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 7, s. 242

Şia'yı küçük düşürme ve itibarsızlaştırma amaçlıdır.⁴⁸³ Onun İbn Sebe diye bir şahsiyetin var olmadığı yönündeki delilleri de dikkat çekmektedir. Bu deliller, ilk dönem İslam tarihinde müracaat edilen en önemli müelliflerinden olan Belâzurî'nin İbn Sebe'den hiç bahsetmemesi ve Hz. Ali'nin İbn Sebe'yi yaktığı yönündeki rivayetin sadece Taberî'de yer almasıdır. Taha Hüseyin, Hz. Ali'nin İbn Sebe'yi yakması gibi önemli bir hadise için “*Nasıl olur da diğer kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmaz?*” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Yine bu konudaki çalışmasıyla bilinen Sıddık Korkmaz, “*Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*” adlı eserinde İbn Sebe'nin tarihteki varlığını şüpheli bulmaktadır. Ona göre İbn Sebe' ve sahabe dönemi hakkında bilgi veren Seyf b. Ömer, sahabelerin adının lekelenmesini istememesinden dolayı İbn Sebe'yle ilgili rivayetleri serdetmiştir. Dolayısıyla Seyf'in rivayetlerinde Hz. Osman'ın ölümüyle sonuçlanan Fitne Hadisesi ve Cemel Savaşı'nda etkisinin olduğu iddia edilen Abdullah b. Sebe' ismi tüm sorumluluğu üstlenen bir günah keçisi olarak kullanılmış olmalıdır.⁴⁸⁵

Konumuzla ilgili olarak Sebeiyye/Sebbâbe ifadesinin ise Emeviler döneminde sık sık kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanımlar Emevi yönetiminde bulunanlar tarafından Kûfe merkezli çıkan muhalefet hareketlerinin başını çeken şahıslar için kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan ilki Haricilerden Müstevrid tarafından Ma'kıl b. Kays için kullanılmasıdır. Ma'kıl, Kûfe emiri Muğire b. Şu'be'nin komutanı olarak Hariciler üzerine sefer düzenleyen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ (Ali ve Benuhu)*, Müessesetü'l-Hindavi, Kahire 2012, ss. 100-105.

⁴⁸⁴ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, ss. 100-105; el-Haşimi, Sa'dî b. Mehdî, *İbn Sebe: Hakika lâ Hayâl*, 1980, s. 144.

⁴⁸⁵ Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2012, s. 61; Abdullah b. Sebe'den bahseden kaynaklar incelendiğinde farklı isim zikredilmektedir. Kaynaklarda bu kişi hakkında en çok kullanılan ifade annesine nisbetle İbnu's-Sevdâ veya Abdullah b. Vehb er-Rasibî el-Hemedani'dir. Fakat Kaynaklarda İbn Sevdâ ve Abdullah b. Vehb'in farklı kişiler olduğu da ifade edilmektedir. Örneğin Kummî, Nevbahtî Abdullah b. Hars ve İbn Esved'i (İbn Sevdâ) Abdullah b. Sebe'nin tabileri olarak ifade etmektedir. Bu kadar farklı ismin kullanılıyor olması da İbn Sebe'nin varlığı konusundaki şüpheleri artıran bir unsurlardan olmalıdır. Taberî, *Tarih*, c. 4, s. 340; Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 96; Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eşa'ri, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1982, s. 20.

⁴⁸⁶ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 193; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 30.

Bundan sonra Kûfe’de Emevilere muhalefet eden Hucr b. Adiy ve Muhtar es-Sekafî için de Sebeî nitelmesi yapılmıştır.⁴⁸⁷

Hucr b. Adiy ve öncesinde kullanılan Sebeiyye nitelmesinin herhangi bir fırkaya işaret etmediğini rahalıkla söyleyebiliriz. Nitekim Sebeiyye nitelmesi Hz. Ali yandaşlığı, Osman aleyhtarlığı anlamında kullanılmıştır. Hucr’la ilgili mesenin özüne incek olursak, Hz. Hasan’ın hilafeti Muaviye’ye devretmesinden sonra daha önce Hz. Ali’nin yanında Muaviye’ye karşı savaşan Kûfeliler Muaviye’ye biat etmek zorunda kalmışlardı. Muaviye de biat etmelerine rağmen Kûfelilere hiç güvenmiyordu. Bu sebeple Muaviye, Kûfe valisi Muğire b. Şu’be’ye hutbelerinde “*Ali’ye sövüp, Osman’a rahmet dilemeyi*” ihmal etmemesini telkin ediyordu.⁴⁸⁸ Ziyad b. Ebihi’nin valiliği döneminde de aynı uygulama sürdürmüş, Hucr valinin bu uygulamasına karşı gelince de Ziyad onu “*es-Sebeiyyetü’t-Türabiyye*” olarak nitelmiştir.⁴⁸⁹ Zaten bu nitelmede zikredilen “*et-Türabiyye*” ifadesinin Hz. Ali için kullanılan “*Ebû’t-Türâb*” künyesiyle yakından ilişkili olduğu açıktır. Bunun en güzel örneği, Muğire b. Şu’be’nin Kûfe valiliği yaptığı sıralarda Amr b. Hamık’ın Hz. Ali taraftarlarını etrafında toplaması ve bu insanları “*Ebû Türâb taraftarları*” olarak nitelenmesidir.⁴⁹⁰

Sebeiyye ifadesinin Muhtar es-Sekafî için kullanılmasına gelince buradaki Sebeiyye nitelmesinin hangi anlamda kullanıldığını anlamak biraz güçtür. Kanaatimizce Muhtar es-Sekâfî için kullanılan Sebeiyye ifadesi farklı anlamları da ihtiva etmektedir. Taberî tarafından zikredilen rivayetlerde Muhtar’ın Sebeî olarak nitelenmesi onun Kürsü meselesi ve Bedâ düşüncesi gibi gulûv fikirlerinin olduğu iddiasıyla birlikte zikredilmiştir.⁴⁹¹ Bu da bizi “*Sebeiyye*” ifadesinin “*Gulât/Gulüv*” kavramıyla yakından ilgili olduğu tezine götürmektedir.

Sözlükte “*haddi aşmak, itidal çizgisinin ötesine geçmek*” anlamına gelen gulüv⁴⁹² kelimesi terim olarak Kur’an ve Sünnet’in belirlediği genel İslâm anlayışının

⁴⁸⁷ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 25; Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 272.

⁴⁸⁸ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 254.

⁴⁸⁹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 272.

⁴⁹⁰ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 236.

⁴⁹¹ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 83.

⁴⁹² Kelime anlam olarak alış-verişte fazla fiyatlı olması, bitkinin fazla büyümesi ve suyun kaynaması için de kullanılan bu kavram mutatarrif(radikal), ifrata varan, haddi aşan

sınırlarını aşmak diye tanımlanabilir.⁴⁹³ Söz konusu kavram Kur'an-ı Kerim'de “*Ey Kitab ehli dininizde haksız yere haddi aşmayın*”⁴⁹⁴ ifadesiyle genel bir anlamda kullanılmışken, siyâkı ve sibâkı dikkate alınarak incelendiğinde bu ifadenin Meryem ve İsa'ya ilahlık isnat edenleri (Hristiyanları) ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁵

Muhtar es-Sekafî taraftarları için gulûv kavramının ise ilk defa Taberî'nin Ebû Mihnef kanalıyla bildirdiği bir rivayette kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁹⁶ Rivayet Ebû Mihnef'in Hasira b. Abdullah'dan naklettiklerine dayanmaktadır. Buna göre Kûfe'de bulunan Hind binti'l-Mütekellife (en-Nâitiyye) adında Şia'dan bir kadının⁴⁹⁷ gâli düşüncelere sahip olan şahısları kendi evine davet edip onlarla konuştuğu rivayet edilmiştir. Hatta bu konuşmalardan bir kısmını da kendisiyle aynı düşünceleri paylaşan Leylâ binti Kumâme el-Müzeniyye'nin evinde yapmaktadır. Rivayetin devamında ise gulûv fikirlere sahip olduğu ifade edilen iki kadınla birlikte toplam altı kişinin⁴⁹⁸ adının Muhtar taraftarı olan Ebû Abdullah el-Cedelî ve Yezîd b. Şurâhîl eliyle Muhammed b. el-Hanefiyye'ye mektupla bildirildiği zikredilmiştir. Bu durumdan haberdar olan Muhammed b. el-Hanefiyye de Yezîd b. Şurâhîl ile bir mektup göndererek hadiseye şiddetle karşı çıkmış ve onlardan bu kişilerden uzak durmalarını istemiştir. Ayrıca tabilerine hitaben, herkesin günahının kendisine ait olduğunu söyleyip Allah'ı açık ve gizli anmalarını tavsiye etmiştir.⁴⁹⁹

Ebû Mihnef'ten nakledilen rivayetin devamı ise bir hayli ilgi çekmektedir. Buna göre Abdullah b. Nevf adında bir şahıs, Kûfelilerin Muhtar'ın saflarında Musab b. Zübeyr'e karşı savaşmak için Harurâ denilen bölgede bulunduğu birgün (Çarşamba) Hind binti'l-Mütekellife'nin evinden çıkmıştır. Abdullah b. Nevf, Hind'in evinden

---

anlamındadır.(Yavuz, Yusuf Şevki, "Gulûv", *DİA*, 1996, c.14, ss.192-195) Gulat kavramının muhtelif zaman ve mezhep müellifelerine göre farklı kriterlere göre anlamlandırılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. el-Kâdî, Vedad, "Keysaniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", çev. Yusuf Benli, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VII, S.2, 2007. ss. 241-276.

⁴⁹³ Yavuz, Yusuf Şevki, "GULÜV", *DİA*, 1996, c. 14, ss.192-195

⁴⁹⁴ Nisâ, 4/171.

⁴⁹⁵ Nisâ, 4/171; Mâide 5/72-75

⁴⁹⁶ Taberî, *Târih*, c. 6, s. 106.

⁴⁹⁷ Bu ifade Hz. Ali taraftarı anlamında kullanılmıştır.

⁴⁹⁸ Bunlar; Leyla binti Kumamenin Ali taraftarı olan kardeşi Rifaa b. Kumame, Ebû Ahrâs el-Muradî, Butayn el-Leysî, Ebû Haris el-Kindî'dir. Taberî, *Târih*, c. 6, s. 107.

⁴⁹⁹ Taberî, *Târih*, c. 6, ss. 106-107.

çıktıktan sonra Harura'ya (Mezar Savaşı) gidenlerin zaferle döneceğini bildirerek “*kehanette*” bulunmuştur.⁵⁰⁰

Söz konusu rivayet incelendiğinde durumun Muhammed b. el-Hanefiyye'ye bildirilmesi Muhtar taraftarlarının eliyle gerçekleştirilmiştir.⁵⁰¹ Vedâd el-Kadî'ye göre bu konuda ilk ifade edilmesi gereken şey; gulûv fikirleri olduğu iddia edilen altı kişinin isminin İbnü'l-Hanefiyye'ye bildirilme işi Muhtar'ın hasımları tarafından gerçekleştirilmemiş bizzat Muhtar taraftarları tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu niteleme Muhtar'ı karalama amaçlı bir niteleme değildir. Ona göre, şayet böyle bir durum olsaydı Muhtar bundan haberdar olacak ve haberi olduğu halde buna asla izin vermeyecektir. Bu sebeple rivayetin uydurma olması düşünülemez.⁵⁰² Bunun yanında Abdullah b. Nevf'in Hind binti Mütakellife'nin evinden çıkararak kehanette bulunduğu yönündeki rivayetin Belâzurî tarafından da zikredilmesi Abdullah b. Nevf hakkındaki rivayeti güçlendirmektedir.⁵⁰³

Peki Muhtar için kullanılan gulûv nitelemesi o dönemde ne anlama gelmekteydi? Gulûv fikirlerinin olduğu iddia edilen hareketler kaynaklarda Keysaniyye, Muhtariye, Haşebiyye, Huseyniyye, Sebeiyye gibi kavramlar kullanılarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmeler incelendiğinde farklı zamanlarda gulûv kavramıyla özdeş olarak kullanıldığını da görmekteyiz.⁵⁰⁴ Öyle ki Sebeiyye kavramı, gulûv kavramının yerine kullanılarak Muhtariyye hareketini nitelemek için farklı rivayetlerde kullanılmaktadır. Mesela Mürçi bir kaynak olan Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö. 99/717) *Kitabü'l-İrcâ* adındaki risalede Muhtar'ın (ö. 67/686) bütün taraftarları için “*Sebeiyye*” nitelemesi yapılmıştır.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 107.

⁵⁰¹ Taberî, *Tarih*, c. 3, s. 489.

⁵⁰² el-Kadî, “Keysaniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi”, s. 246.

⁵⁰³ Aynı rivayeti Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf* isimli eserinde zikretmiştir. Fakat bu kişiyi Abdullah b. Sevb olarak zikretmektedir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 438.

⁵⁰⁴ Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, ss. 46-50.

⁵⁰⁵ Kutlu, Sönmez, “İlk Mürçî Metinler Ve Kitabü'l-İrcâ”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. 37, Ankara 1997, s. 323-327.

Benli'ye göre Sebeiyye nitelemesi Muhtar hareketi içerisinde sızan Sebeiyye kalıntılarından dolayı itham amaçlı kullanıldığı ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ *Kitabü'l İrcâ'* da Muhtar taraftarları için “*Sebeiyye*” kavramının kullanıldığı dönem de henüz Muhtariyye ve Keysaniyye ayrımı söz konusu yapılmamıştır. Dolayısıyla Muhtariyye, Sebeiyye ve Haşebiyye gibi kavramlar bir fırkaya değil siyasi anlamda bir topluluğa işaret etmektedir.⁵⁰⁷ Bu sebeple Muhtar taraftarları içinde Sebeiyye diye bir fırkadan bahsetmek zordur. Onat ise Muhtar hakkında iddia edilen “*Bedâ*” fikrinin de Muhtar taraftarları içinde zikredilen Abdullah b. Nevf'le ilgili olduğunu kuvvetle muhtemel bulur.⁵⁰⁸ Çünkü Abdullah b. Nevf ve Kûfe'deki iki kadının görüşleri Muhtar es-Sekafi hareketi içinde neşet etmiş olmalıdır.

Vedâd el-Kadî'ye gelince o, Muhtar döneminde kullanılan gulûv teriminin basit bir anlamı ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Hatta bu tabirin terim anlamından Haşebiyye devletinin yıkılmasından sonraki Muhtariyye için bile kullanılmayacağını ifade etmektedir. Ona göre, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (81/700) ölümünden sonraki süreçte dahi gulûv kavramının kullanılması için erken olduğuna işaret etmektedir.⁵⁰⁹

Son dönemde yapılan çalışmalar içinde oldukça mu'teber olan Muhtar es-Sekafi'yle ilgili çalışmalarından biri de Şenzeybek'in *Muhtâr Es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı* başlıklı çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada Muhtar es-Sekafi'nin gulûv fikirleriyle ilgili rivayetler ihtilaflarıyla birlikte geniş çapta bir incelemeye tabi tutulmuştur.⁵¹⁰ Bu çalışmada Şenzeybek, Muhtar'ın gulûv fikirlerinin olmasına dayanak teşkil eden Bedâ, Kürsü olayı ve Muhtar'ın Nübüvvet iddiasında bulunması gibi pek çok rivayete yer vererek, rivayetlerdeki farklılıkları Muhtar es-Sekafinin siyasi tavrıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre Muhtar, Kûfe'de isyan edip, şehrin hâkimiyetini tamamen eline geçirene kadar taraftarları arasında bir bölünme olmaması için aşırı görüşleri olan bazı zümrelere müsamahalı

⁵⁰⁶ Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, s. 36.

⁵⁰⁷ Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, s. 36.

⁵⁰⁸ Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 110.

⁵⁰⁹ el-Kâdî, “*Keysaniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi*”, s. 245.

⁵¹⁰ Şenzeybek, “*Muhtâr Es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı*”, ss. 102-103.

davranmıştır. Fakat bu tutumu sebebiyle kişisel ve siyasi rakipleri tarafından ona aşırı görüşlerin nispet edilmesine neden olmuştur.⁵¹¹

Sebeiyye tanımlamasının dönemlere göre farklı anlamları ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Muhtar es-Sekafi döneminde Sebeiyye ifadesi siyasi anlamda kullanılmıştır. Bunun sebebi ise, Abdullah b. Nevf rivayetiyle İbn Sebe ile bağlantısının kurulmak istenmesinden olmalıdır. Nitekim Ebû Mihnef'in rivayetinde geçen Ebû Haris el-Kindî farklı rivayetlerde Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindi veya Abdullah Hars gibi farklı isimlerle de anılarak Abdullah b. Sebe ile ilişkisi olan isimler olarak anılmaktadır.⁵¹² Muhtar es-Sekafi'nin "*Ehl-i Beyt'in kanını talep*", "*Hüseyin'in intikamı*" gibi sloganları kullanması Kûfelileri savaşa teşvik etmek için gözünü kör eden Ubeydullah b. Ziyad'a duyduğu kin ve nefretin neticesi olarak tezahür ettiğinde son dönem müellifleri neredeyse ittifak halindedir.⁵¹³ Bu sebeple Muhtar siyasi emelleri için taraftarları içinde neş'et eden bazı fikirlere göz yumması da gayet muhtemeldir.

2. Keysaniyye

Naşi el-Ekber'in bildirdiğine göre Şia, Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra imamet konusunda ihtilafa düşmüştür. Onlardan bir kısmı İmametini Ali b. Hüseyin'e intikal ettiğini söyleyerek İmametini Fatıma soyundan çıkmayacağını iddia etmiştir. Diğer bir kısmı ise İmametini Muhammed b. el-Hanefiyye'ye intikal ettiğini iddia etmiştir.⁵¹⁴ Keysaniye de Hz. Ali'nin Fatıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini inanan fırkaları ifade etmektedir. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametinin asıl sebebi ise, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nda sancağı ona vermesi olarak zikredilmiştir.⁵¹⁵ Kaynaklarda zikredilen bu tanımdan daha şamil bir tanımlama yapacak olursak Keysaniyye; Hz. Ali'nin, İmametini oğlu Muhammed b. El-

⁵¹¹ enzeybek, "Muhtâr Es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı", ss. 102-103.

⁵¹² Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 106; Kummî, *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak*, ss. 22-23; el-Kâdî, "*Keysaniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi*", s. 248.

⁵¹³ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, ss. 72-73; Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 105.

⁵¹⁴ Naşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 24.

⁵¹⁵ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 49.

Hanefiyye'ye vasiyet ettiğine inanan, Muhammed b. El-Hanefiyye'nin imametini ve mehdiliğini kabul edenleri nitelemek için kullanılan ve aşırı görüşleri ile öne çıkan Şii nitelikli fırkaları da bünyesinde barındıran şemsiye bir kavramdır.⁵¹⁶

Şiilik, tarihçiler ve mezhepler tarihi yazarları tarafından çeşitli tasniflere ayrılmıştır. Bu tasniflere göre Keysaniyye Şiilik içinde bazen müstakil bir fırka olarak değerlendirilmiş bazen de Gulat veya Sapık fırkalar olarak telakki edilmiştir. Mesela *el-Milel ve'n-Nihal* yazarı Şehristânî Şiiliği; Keysaniyye, Zeydiyye, İmamiyye (12 İmam Şiiliği), Galiyye (Gulat) ve İsmailiyle olmak üzere olamak üzere beş ana kola ayırmıştır. Bu tasnife göre o, Keysaniyye'yi Şia içerisinde müstakil bir fırka olarak değerlendirmiştir.⁵¹⁷ Abdulkahir el-Bağdâdî de Keysaniyye'yi sapık fırkalar olarak ele aldığı Rafiziler (Zeydiyye, Keysaniyye ve İmamiyye) içerisinde ayrı bir başlık altında ele almıştır.⁵¹⁸ Şii müellif, Ebû'l-Hasen el-Eş'ari el-Kummî'ye gelince o, Şia'yı 1. Galiyye, 2. Rafıza ve 3. Zeydiyye olmak üzere üç ana kola ayırarak Keysaniyye'ye Rafıza içinde değerlendirmiştir.⁵¹⁹

Bağdâdî tarafınan Keysanî fırkaların iki hususta birleştiği, bu iki hususu kabul etmeyenlerin ise tekfir edildiği rivayet olunmaktadır. Bu iki husus;

1. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini kabul etmek.
2. Muhtar es-Sekafi ile başlayan Allah'a *Beda*'yı (Allah'ın fikrini değiştirmesi /Yeni bir görüş ortaya koyması) uygun görmek⁵²⁰ şeklindedir.

Bununla birlikte kaynaklarda zikredildiğine göre, Keysaniyye fırkasının mensuplarının iki temel noktada ayrıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölmediğine yani *rec'at* ve *medilik* fikrini benimseyenlerdir. İkinci nokta ise Muhammed b. el-Hanefiyye öldükten sonra imametini Ali b. Hüseyin Zeynelabidin'e intikal ettiğini⁵²¹ veya İbnu'l-Hanefiyye'nin

⁵¹⁶ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhül, H. III. Asır), thk. Abdulaziz ed-Duri-Abdulcebbar el-Matlabi, Beyrut trz., s. 165; Şenzeybek, "Muhtâr es-Sekafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı" s. 82.

⁵¹⁷ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, ss. 146-191.

⁵¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ss. 15.

⁵¹⁹ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, ss. 35-60.

⁵²⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*. s. 31.

⁵²¹ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 123.

oğlu Ebû Haşim Abdullah'a intikal ettiğini benimseyenlerdir. Nitekim Nevbahti de Keysaniyye'yi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öldüğüne inananlar ve ölmediğine inananlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır.⁵²²

Klasik kaynaklarda Keysaniyye fırkasının mensuplarının, kendilerini Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametine çağıran Muhtar es-Sekafi'nin tabileri olduğu edilmiştir. Ayrıca Muhtar'ın lakaplarından birinin de Keysan olması sebebiyle bu fırkanın Keysaniyye olarak isimlendirildiği rivayet edilmiştir.⁵²³

Muhtar es-Sekafi'nin Keysan ve Keysaniyye ile ilişkisi bakımından zikredilen rivayetlere baktığımızda;

1. Muhtar'ın lakaplarından biri Keysan'dır.⁵²⁴
2. Muhtar es-Sekafi, görüşlerini Hz. Ali'nin Keysan isimli azatlı kölesinden almıştır.⁵²⁵
3. Keysan, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öğrencisidir.⁵²⁶
4. Keysaniyye fırkası, Muhtar es-Sekafi'nin güvenlik komutanı olan Ebû Amra Keysan'a nispetle bu şekilde zikredilmiştir. Buna göre Ebû Amra Keysan'dan "*Sahibü'l-Keysaniyye*" olarak söz edilmektedir.⁵²⁷
5. Hz. Ali, akıllı ve zeki anlamında bir sevgi sözcüğü olan "Keyyis" kelimesini kullanarak Muhtar es-Sekafi'nin –o henüz çocukken- başını okşamıştır.⁵²⁸

Rivayetler incelendiğinde, Hz. Ali'nin Keysan isimli bir kölesinin olduğu fakat bu kölenin Sıffin Savaşı'nda öldüğüne dair rivayetler bizi bu konuda ihtiyatlı omaya

⁵²² Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 19.

⁵²³ Eş'ari, Ebû 'l-Hasen Ali b. İsmail (324/935), *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, s. 49

⁵²⁴ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 101; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31; Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 49.

⁵²⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31; Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 49; el-İrakî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-Hanefî, *el-Fıraku'l-Mufterika beyne Ehli'z-Zeyg ve 'z-Zendaka*, thk, Yaşar Kutluay, s. 34; en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmame*, s. 24.

⁵²⁶ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 135.

⁵²⁷ Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 395.

⁵²⁸ Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd (573/1178), *el-Hûru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Kâhire 1948, s. 276.

itmektedir. Aynı şekilde Keysan'ın Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öğrencisi olduğu yönündeki rivayetlere de ihtiyatla yaklaşmamız gerekmektedir. Çünkü Şehristânî'nin zikrettiği bu bilgi Hz. Ali'nin kölesi olan Keysan hakkında bilgi verildikten sonra ve “denilmiştir” lafzı kullanılarak ziredilmiştir.⁵²⁹ Bu da Şenzeybek'in işaret ettiği gibi bu bilginin bir söylentiden ibaret olduğuna işaret etmektedir.⁵³⁰ Vedâd el-Kadî de Hz. Ali'nin Muhtar es-Sekafî'yi “Keyyis” diyerek sevmesi ve bu bağlamda Muhtar'ın Keysaniyye ile ilişkisi üzerinde durmuştur. Ona göre Keyyis rivayetinin kabul edilmesi durumunda bu fırkanın Keysaniyye değil Keyyisiyye olarak isimlendirilmesi makul görünmektedir.⁵³¹

Muhtar es-Sekafî'nin Keysaniyye ile ilişkisi bağlamında zikredilen rivayetlerden anlaşıldığına göre Keysaniyye fırkası, Muhtar'ın güvenlikten sorumlu komutanı Ebû Amra Keysan sebebiyle Keysaniyye olarak müsemma olduğunu görmekteyiz. Nitekim Emeviler dönemindeki ilk Şiilikle ilgili araştırmalarıyla ünlü batılı yazar Watt bu konuda şüphe olmadığını ifade etmektedir.⁵³² Muhtar es-Sekafî'nin Keysan olarak lakaplanması ise muhtemelen onun Ebû Amra Keysan'dan daha çok kan dökücü olması sebebiyledir.⁵³³

Sonuç olarak, Keysaniyye fırkasının isminin, siyasi olarak Muhtar es-Sekafî'nin taraftarları (Muhtariyye/Haşebiyye) arasında neş'et etmiş Ebû Amra Keysan'ın “*Muhtar, İbnü'l-Hanefiyye'nin vasisidir*” yönündeki birtakım düşünceleri sebebiyle verildiğini söyleyebiliriz.⁵³⁴ Nitekim Muhtar'ın çocukluğu ve gençliğiyle ilgili kaynaklarda pek fazla malumat bulunmamaktadır.

Muhtar es-Sekafî'yle ilgili olarak karşımıza çıkan ilk ciddi rivayet 40/660 yılında Hz. Hasan ve Muaviye arasında devam eden hilafet mücadelesi karşısında takındığı tutum hakkındadır. Kaynakların zikrettiğine göre Hz. Hasan bu muharebede yaralanır ve Medain valisi Sa'd b. Mes'ud'a sığınır. Fakat valinin yeğeni olan Muhtar, Muaviye nazarında şan ve şöhret elde etmek için amcasına Hz. Hasan'ı Muaviye'ye

⁵²⁹ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 174.

⁵³⁰ Şenzeybek, “Muhtâr es-Sekafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, s. 84.

⁵³¹ el-Kadî, *el-Keysaniyye fi't-Tarih*, Beyrut 1974, s. 60.

⁵³² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 60.

⁵³³ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 103.

⁵³⁴ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 103.

teslim etmeyi teklif eder.⁵³⁵ Bu rivayete atf olarak Belâzurî şu ifadeleri kullanmıştır: “*Muhtar, Şia nazarında Osmancıydı.*”⁵³⁶

51/671 yılına gelindiğinde ise Muhtar’a Kûfe’de rastlamaktayız. Hucr b. Adiy isyanında Ziyad b. Ebihi, Hucr aleyhinde ondan şahitlik istemiştir. Fakat Muhtar bu şahadeti reddetmiştir.⁵³⁷ Bu rivayette ise Muhtar’ın Emevî valilerine karşı olumlu bir tavır takınmadığı anlaşılmaktadır. Oysa Muhtar daha önce Osmancı olarak nitelendirilmiştir.

Muhtar es-Sekafi’nin Kûfe’deki asıl faaliyetlerini ve siyasi arenadaki mevcudiyetini 60/680 yılında görmekteyiz. Bu yıl Müslim b. Akil, Hz. Hüseyin’in daisi olarak, Kûfelilerin Hz. Hüseyin’e halife olarak biat etmeleri hususundaki durumlarını öğrenmek için Kûfe’ye gelmiştir. Müslim b. Akil, Kûfe’ye gelmiş, eşraftan birin evinde konaklamış ve bu süreçte Hz. Hüseyin adına Kûfelilerden gizli biat almaya başlamıştır. Müslim b. Akil’in bu faaliyeti Emevîlerin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad’ın kulağına gidince Müslim bulunduğu evden kaçarak başka bir eve yerleşmek zorunda kalmış hatta o evde bulunduğu öğrenilince bir başka eve daha sığınmak zorunda kalmıştır. Nihayetinde sığınacak yeri kalmayıp her defasında yeri tespit edildiği için Ubeydullah b. Ziyad’a isyan etmiş ve sonunda başı vurularak öldürülmüştür.⁵³⁸ Müslim b. Akil’in Kûfe’de yürüttüğü isyana Muhtar es-Sekafi’nin de fiili ya da dolaylı olarak iştirak ettiği bilinmektedir.⁵³⁹ Bu durumu öğrenen Ubeydullah b. Ziyad Muhtar es-Sekafi’ye gasab⁵⁴⁰ adı verilen bir sopa fırlatmıştır. Muhtar’a atılan bu sopa sebebiyle Muhtar’ın göz kapağı koparak kör olmuştur. Bu olaydan sonra da Ubeydullah b. Ziyad, Müslim b. Akil hadisesine iştiraki nedeniyle Muhtar’ı hapse attırılmıştır.⁵⁴¹

⁵³⁵ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 159; Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 376; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 8, s. 14; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 5.

⁵³⁶ Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 376.

⁵³⁷ Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 376.

⁵³⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 141.

⁵³⁹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 381.

⁵⁴⁰ *Gasab*, şeker kamışından yapılmış sopadır.

⁵⁴¹ el-Kadî, *el-Keysaniyye fi’t-Tarih*, s. 50.

Kûfe’de vuku’ bulan Müslim b. Akil hadisesi ve Muhtar es-Sekafi’nin ilişkisi hakkında kaynaklar iki farklı rivayet içermektedir. Bunlardan biri Müslim b. Akil’in Kûfe’ye geldiğinde ilk olarak Muhtar es-Sekafi’nin evinde kaldığını ifade eden rivayettir.⁵⁴² Belâzurî ve Taberî’nin naklettiği bu rivayeti Söylemez de kabul etmiş ve aynen nakletmiştir.⁵⁴³ İbn Kesîr ise, Müslim b. Akil’in ilk olarak Müslim b. Avcese’nin evinde konakladığını zikreder ve sonra “*Denilir ki: Muhtar es-Sekafi’nin evinde konaklamıştır*” ifadelerine yer vererek bu konudaki şüphesini dile getirmiştir.⁵⁴⁴ İbn Esir de Müslim’in Muhtar’ın evinde kaldığını zikretmiş fakat İbn Kesîr gibi bu konudaki şüphesini dile getirerek “*Muhtar’ın evi dışındakiler de denilir*” demiştir.⁵⁴⁵ Diğer taraftan bir üçüncü kişinin evi olarak da Hani b. Urve’nin evi zikredilmektedir.⁵⁴⁶

Rivayetleri incelediğimizde Müslim b. Akil’in ilk olarak Muhtar es-Sekafi’nin evinde kaldığı rivayeti tarihçiler arasında daha çok zikredilen rivayettir. Ayrıca el-Ğizzi’nin de bildirdiğine göre Muhtar es-Sekafi, Emeviler’in eski valisi Numan b. Beşir’in kızı Amra’yla evlidir. Bu da Emeviler’in Müslim’i aramak için Muhtar’ın evine baskın yapma ihtimalinin çok az olduğuna işaret etmektedir.⁵⁴⁷ Bu da Muhtar’ın evinin, Müslim b. Akil’in Kûfe’de konaklayacağı ilk ev olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yine Velid b. Ukbe’nin oğlu Umâre’nin Muhtar es-Sekafi’yi Müslim’in isyanına karışmasından dolayı Ubeydullah’a şikayet ederken “*Muhtar, Müslim b. Akil’in isyanına kadar Osmancı idi. Şimdi ise Türabî oldu.*” ifadelerini kullanması, Emevilerin Muhtar’a karşı titiz bir dikkatte bulunmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁴⁸

Muhtar ve Müslim b. Akil ilişkisi ortaya koyan ikinci rivayet ise Muhtar’ın isyanda yeşil bayrak taşıması ve Amr b. Hureys’in kapısına çıkmasıdır.⁵⁴⁹ Fakat bazı

⁵⁴² Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 376; Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 355.

⁵⁴³ Söylemez, *Kûfe’nin Siyasi Tarihi*, s. 133.

⁵⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 8, s. 152.

⁵⁴⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 134.

⁵⁴⁶ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 391.

⁵⁴⁷ el-Ğizzi, Sâlim, *Şahsiyyetu’l-Muhtar es-Sekafi inde’l-Muahhirin el-Kudema*, Kerbela 2015, s. 161.

⁵⁴⁸ Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 377.

⁵⁴⁹ Taberî, *Tarih*, c. 5, s. 381.

tarikh kaynaklarında Mislim b. Akil isyanına Muhtar'ın katılmadığı ifade edilmiştir. Sebep olarak da Müslim b. Akil'in aniden kıyama kalma zorunluluğu ve bu sıra da Muhtar'ın tarlada çalışıyor olması zikredilir.⁵⁵⁰ Muhtar ve İbn Ziyad arasında vuku bulan konuşmalara bakacak olursak, Muhtar ve İbn Akil'in isyanın bir bölümünde birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Taberî isyan haberini duyan Muhtar'ın isyana sonradan iştirak ettiği haber vermesi bunu destekler niteliktedir.⁵⁵¹

Müslim b. Akil'e yardımları ve Kûfedeki isyana iştiraki sebebiyle Muhtar, İbn Ziyad tarafından hapsedilmiştir. Bundan sonra -ki bu arada Hz. Hüseyin de şehid edilmiştir- kardeşi Safiyye'nin kocası Abdullah b. Ömer'den kendisinin hapisten kurtulması için Yezid b. Muaviye ile görüşmesini istemiştir. Muhtar es-Sekafi, İbn Ömer'in tavassutuyla 61/680 senesinde 3 gün içinde Kûfe'yi terk etmek kaydıyla hapisten çıkartılmıştır.⁵⁵²

Bu olaydan sonra ise Muhtar Kûfe'den Hicaz'a gitmiş ve orada Abdullah b. Zübeyr'e katılmıştır. Fakat bu süre zarfında İbn Zübeyr'den istediği gibi ilgi görememiş olacak ki tam bir yıl (61/680-81) boyunca Taif'e gitmiş ve orada kalmıştır.⁵⁵³ İşte Zübeyr'in yanında bulunması sebebiyle Muhtar hakkında Zübeyrî nitelemesi de kullanılmaktadır.

Muhtar es-Sekafi'nin ve taraftarları için Haşebiyye isminin de kullanıldığını görmekteyiz. Kaynakların bildirdiğine Haşebiyye isminin kullanılması, İbn Zübeyr'in Muhammed b. el-Hanefiyye ve yanında Benî Haşim'den 17 kişinin Mekke'de bulunan zemzem kuyusuna kapatması ve onları yakmak istemesinin bir sonucudur. İbn Zübeyr'in bu tutumunun sebebi ise Muhammed b. el-Hanefiyye'nin insanlardan kendi adına biat almak istemesi gösterilmektedir. Nihayet sıkı bir Muhtar taraftarı olan Ebû Abdullah el-Cedelî komutasındaki bir kalabalık İbn Zübeyr'e karşı, kuyunun yanında bulunan odundan sopalarla mücadele edip Muhammed b. El-Hanefiyye'yi kurtarmayı amaçlamıştır.⁵⁵⁴ Buna karşılık İbn Zübeyr kendisine karşı mücadele eden bu gurubu

⁵⁵⁰ Taberî, *Tarih*, c. 5, 569; Belâzurî, *Ensab*, c. 6, s. 376.

⁵⁵¹ Taberî, *Tarih*, c. 5, 569.

⁵⁵² Belâzurî, *Ensab*, c. 6, s. 377.

⁵⁵³ el-Kâdî, *el-Keysaniyye fi't-Tarih*, s. 50.

⁵⁵⁴ Taberî, *Tarih*, c. 6, s. 75.

küçük düşürmek için “*Şu Haşebiyye’ye de bakın hele!*” ifadelerini kullanmıştır. Bununla birlikte elinde sopalarla Mescid-i Haram’a giren insanların, harem bölgesine kılıçla girmeyi kerih gördükleri,⁵⁵⁵ kılıçla harem bölgeye girmenin ancak Ali soyundan gelen masum bir imamın önderliğinde caiz olacağına dair düşüncelerinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu düşünceleri onları sopa ile savaşmaya itmiş, böylece *Haşebiyyetü’s-Sebeiyye* olarak isimlendirilmişlerdir.⁵⁵⁶

Muhtariyye ve Keysaniyye tabirleri de zaman zaman birbirinin yerine kullanılmış, Muhtar es-Sekafi’yle ilgisi bakımından büyük öneme haiz iki kelimedir. Fakat Muhtariyye tabirinin Keysaniyye’den farklı olarak dini değil bir siyasi bir anlamda kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Keysaniye, Muhtar taraftarları içerisinden neşet ettiği için Muhtar taraftarlarını tanımlamak için aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵⁷ Dolayısıyla Muhtariyye ve Haşebiyye, Muhtar es-Sekafi ve yandaşlarını tanımlamak için siyasi bir kimliği ifade etmektedir.

3. Beyâniyye

Bu fırkanın mensuplarının Beyân b. Sem’an et-Temîmî’nin taraftarları olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵⁸ Ebû Haşim’den sonra İmametın kendisine intikal ettiğini eddia ederek Kûfe’de büyük çaplı bir isyan başlattığı rivayet edilmektedir.⁵⁵⁹ Ebû Haşim’in imameti ona vasiyet ettiği söz konusu edildiği için de Mezhepler tarihi kaynaklarında Keysaniyye’nin bir alt kolu olarak ele alınmaktadır. Diğer taraftan galî düşüncelerinin olduğu yönündeki rivayetler onun Gulat içinde değerlendirilmesine neden olmuştur.⁵⁶⁰

Beyân b. Sem’an’ın, Kûfe’de saman satıcılığı yapan bir tüccar olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶¹ Beyân, Güney Araplarından Temîm kabilesine mensuptur.⁵⁶² O,

⁵⁵⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 3, s. 319.

⁵⁵⁶ *Ahbâru’d-Devleti’l-Abbâsiyye (Müellifi Meçhül)*, s. 105.

⁵⁵⁷ Şenzeybek, “Muhtâr es-Sekafi’nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, s. 84.

⁵⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 152; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 180.

⁵⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 152; Eş’ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 54; Nevbahtî, *Şii Firkalar*, s. 122.

⁵⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 152.

⁵⁶¹ Nevbahtî, *Şii Firkalar*, s. 121.

⁵⁶² William Tucker, Beyân’ın Temim kabilesine mensubiyetini şüpheli bularak onun Nahd kabilesinden olduğunu söylemiştir. Bkz. Tucker, William Feimster, “Beyân b. Sem’an ve Beyâniyye: Emevî Irak’ının Şii Aşırıları”, *D.A.A.D.*, c. 3, S. 1, 2003, s. 219.

Emevi valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye karşı –ihtilafı olmakla birlikte Muğire b. Saîd'le- birlikte isyan etmiştir. Bu isyanın neticesinde de yakılarak veya boğularak öldürülmüştür.⁵⁶³

Kaynaklarda Beyâniyye ve Beyân b. Sem'an'ın aşırı fikirlere sahip olmasıyla ilgili pek çok malumat vardır. Rivayetlere göre Beyâniyye, Beyân'ın ulûhiyetine inanmaktadır. İsferyînî ve Nâşi el-Ekber'in bildirdiğine göre Beyâniyye, Ruhullah'ın önce Hz. Ali'ye sonra oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye ondan sonra da sırasıyla Ebû Haşim Abdullah'a ve bihayetinde Beyân b. Sem'an'a hulul ettiğine inanmaktadır.⁵⁶⁴

Beyân b. Sem'an ile ilgili haberlerde onun Allah'ı insan (cisim veya nurdan bir adam) şeklinde düşündüğü rivayet edilmektedir.⁵⁶⁵ Buna göre Beyân, Ma'bûd'un bütün parça ve organlarının insan süretinde olduğunu iddia etmiştir. Allah'ın (cc.) zatının dışında her şeyin yok olacağını bildiren “*Onun yüzünden (zatından) başka her şey helak olacaktır*”⁵⁶⁶ ayetine işaret ederek, Allah'ın sadece yüzünün kalacağı şeklinde bir inanca sahip olmuştur.⁵⁶⁷ Diğer taraftan Nâşi el-Ekber'in bildirdiğine göre Beyân, Ebû Haşim'in vafatından sonra, Hristiyanlıkta olduğu gibi kendisini Hz. İsa'nın yerine koymuş ve Allah'ın onu evlad edindiğini, Allah'ın onu kendisiyle birlikte Arş'a oturtup “*Benden tebliğ et*” diyerek ona nübüvvet görevini tevdi' etmiştir. Konuyla ilgili olarak Al-î İmran Süresi'nde zikredilen “*el-Beyân*”⁵⁶⁸ lafzının da kendisine işaret ettiğini iddia etmiştir.⁵⁶⁹ Onun nübüvvet iddiasıyla ilgili en çok zikredilen rivayet Ca'fer Sadık'la ilgili olandır. Rivayete göre Beyân, Ebû Haşim'in vafatından sonra nübüvvetini iddia ederek Ca'fer b. Muhammed b. Ali'ye kendisine uymasını ifade ettiği bir mektup göndermiştir. Mektupta Hz. Muhammed'in getirdiği şeriatın hükümlerinin bir kısmının nesh edildiğini söyleyerek “*Teslim ol,*

⁵⁶³ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128.

⁵⁶⁴ İsferyînî, Ebû'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed (471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut 1983, s. 32; Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 40; Seffarîni, Ebû'l Avn Muhammed b. Ahmed, *Levamiü'l-Envâr*, Dimeşk 1982, c. 1, s. 81.

⁵⁶⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 180.

⁵⁶⁶ Kasas, 28/88.

⁵⁶⁷ Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 40.

⁵⁶⁸ Âl-i İmran, 3/138.

⁵⁶⁹ Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 40.

İslam'ı kabul et veya bana uy! ki selamete eresin. Zira sen Allah'ın risalet görevini kime/nereye vereceğini bilemezsin. Resûle uyan kurtuluşa etmiştir. Uyarı vebalden kurtulmuştur.” diyerek Ca'fer b. Muhammed b. Ali'yi kendisine uymaya çağırmıştır. Rivayete göre Ca'fer b. Muhammed elçiye mektubu yemesini emretmiş, elçi de mektubu yeyip yuttuktan sonra ölmüştür.⁵⁷⁰

Bağdâdî'nin bildirdiğine göre Bey'an b. Sem'an en büyük ismi (*el-İsmü'l-A'zâm*) bildiğini, onunla orduları bozguna uğrattığını, Venüs (Zühre) yıldızını çağırdığını onun da geldiğini iddia etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin (126/743-4) Beyân'a hitaben: “*Şayet sen bildiğin isimle orduları hezimete uğratabiliyorsan o halde adamlarımı da uğrat!*” demiştir.⁵⁷¹ Bu konuyla ilgili olarak zikredilmesi gereken bir diğer husus ise Beyân'ın bir büyücü olmasıdır. Tucker, Ortaçağ İslam dünyasında “*İlahın en yüce ismi*” (*İsm-i A'zam*) nazariyesinin yaygın olduğuna işaret ederek, Beyân'ın büyücülükle ün kazanan Muğire b. Saîd el-İcli'nin işbirlikçisi olması hasebiyle bu rivayetin kuvvetle doğru olabileceğine işaret etmektedir.⁵⁷²

Beyân b. Sem'an veya Beyâniyye'nin imamet-vasiyyet konusundaki görüşlerine gelince, bu konuda çok sayıda rivayet vardır. Bunlardan en önemlisi Beyâniyye ve Keysaniyye'nin başına işaret eden Ebû Haşim Abdullah'ın Beyân b. Sem'an'a imameti vasiyyet ettiği bildiren rivayettir.⁵⁷³ Bunu dışındaki rivayetlerde ise Beyân, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin'in imameti kendisine vasiyyet ettiği iddiasında bulunmuştur.⁵⁷⁴ Beyân bu iddia ile Kûfe'de isyan başlatır. İsyanı başarısız olunca 15 arkadaşı ile birlikte yakalanır ve Beyân yakılarak öldürülür.⁵⁷⁵

Beyân b. Sem'an'ın Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın torunlarıyla ilişkisi olduğuna dair çeşitli rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan on çok zikredileni Beyân'ın Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan'la (*Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye*

⁵⁷⁰ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 126; Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 153.

⁵⁷¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 180-181.

⁵⁷² Tucker, “Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şii Aşırıları”, s. 219; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 69.

⁵⁷³ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 124; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 180.

⁵⁷⁴ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 190.

⁵⁷⁵ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 124

ö.145/762) olan ilişkisidir. Rivayete göre Beyân, Mummmed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin imametini ve mehdiliğini öne sürmüştür. Diğer taraftan Beyân'ın Muhammed b. Ali'nin elçisi olduğunu ilan etmesi veya Muhammed b. Ali'nin düşmanı olduğu yönünde haberler de mevcuttur. Hatta Ca'fer es-Sadık'la ilişkisine dair haberler de vardır.⁵⁷⁶

Beyân'ın Hasan evladından Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye ile irtibatı konusunda zikredilen rivayetlerin doğru olmadığı yönünde beyânlar dikkat çekmektedir. Bu konuda Tucker, Beyân b. Sem'an'ın, yakın tarihlerde -hatta bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre birlikte isyan ettiği- Nahd kabilesinden Muğire b. Saîd el-İclî adlı kişi ile karıştırılmasından ileri geldiği ifade etmiştir.⁵⁷⁷ Onat'a göre ise, Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin imametini ileri süren kişi İsferyînî,⁵⁷⁸ Şehristânî,⁵⁷⁹ Nevbahtî⁵⁸⁰ ve Naşî el-Ekber⁵⁸¹ tarafından bildirildiğine göre Muğire b. Saîd el-İclî'dir. Fakat Muğire'nin ölümü 119-120/737-738 yıllarına tekabül etmektedir. Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye ise Muğire öldüğünde henüz 19 yaşında bir delikanlıdır. Ayrıca onun isyanı ikinci Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur'a karşı 145/762 yılında gerçekleşmiştir. Onat'a göre şayet Muğire tarafından Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin imameti kabul edilmiş olsa bunun tezahürleri 145/762 yılına kadar görülmesi gerekir.⁵⁸²

Görüldüğü üzere Beyân b. Sem'an ve Muğire b. Saîd el-İclî'nin aynı dönemde isyan etmeleri veya birlikte hareket etmeleri bu iki ismin birbirilerine karışmasına neden olmuştur. Bunun en büyük kanıtı ise bazı kaynaklarda Hamza b. Umâre'nin takipçileriyle birlikte zikredilmeleri ve Halid b. Abdullah el-Kasri'ye karşı birlikte hareket ettikleri yönündeki haberlerdir.⁵⁸³

⁵⁷⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 69; Tucker, "Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şîî Aşırıları", s. 221.

⁵⁷⁷ Tucker, "Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şîî Aşırıları", s. 221.

⁵⁷⁸ İsferyînî, *et-Tabsîr*, s. 125.

⁵⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 176.

⁵⁸⁰ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 186.

⁵⁸¹ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 41.

⁵⁸² Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 120; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 69.

⁵⁸³ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 303

Bu konuda çalışmalarıyla ön plana çıkan Tucker'e göre Beyân ve Beyâniyye'nin asıl öğretisi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim Abdullah'ın (ö. 98/716-7) imameti ve mehdiliğidir.⁵⁸⁴ Tucker, vasiyyet ile imametın Beyân'a geçmesi iddialarının gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir. Buna gerekçe olarak da Madelung'tan naklettiği “*Ebû Haşim'in, Abbasoğulları gibi yakın bağı olan insanlar yerine, Beyân'a böyle bir vasiyyette bulunması için bir sebep de yoktur.*” ifadelerine yer verir. Bununla birlikte o, Allah'ın nur şekilde olduğu fikrinin Muğire b. Saîd'e ait olduğunu söyleyerek Beyân'ın iddiasının “*Nübüvvet*” olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁵ Bizim düşüncemize göre ise Beyân ve Beyâniyye'nin Ebû Haşim'in vasiyeti konusundaki iddiaları zikreden rivayetler muhtemelen daha sonradan Keysaniyye ile bağı göstermek için zikredilmiştir

4. Cenâhiyye

Cafer b. Ebî Talib'in torunu Abdullah b. Muaviye Medine'den Kûfe'ye gelerek Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin neticesinde Abdullah b. Muaviye, -Rebia ve Mudar kabilelerinin birbirilerine karşı asabi duygular beslediği bir dönemde- Kûfeliler ve birtakım kitlelerin kendisine biat etmesiyle 127/744-5 yılında Kûfe'de bir isyan çıkarmıştır. Abdullah b. Muaviye'nin önderliğinde gerçekleşen bu isyan Kûfe merkezli bir isyan olarak başlamış ve sırasıyla Medâin, Kum, İsfahan ve Rey'e taşınarak, muhtemelen Abdullah b. Muaviye'nin 129/746-47'de Ebû Müslim el-Horasanî tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir.⁵⁸⁶

Abdullah b. Muaviye isyanıyla ilgili öncelikle belirtilmesi gereken husus isyanın gerçekleştiği zamanda diliminde Kûfe'nin bir takım iç karışıklıklar içinde bulunmasıdır. Nitekim Taberî, Mudar ve Rebia kabilesi arasındaki çatışma ortamına işaret etmek için “*Asabiyet vuku' buldu.*” demiştir. Yine Taberî'nin naklettiğine göre

⁵⁸⁴ Tucker, “Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şii Aşırıları”, s. 222.

⁵⁸⁵ Tucker, “Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şii Aşırıları”, s. 222-226.

⁵⁸⁶ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 303; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 334.

Ebû Ca'fer şöyle demiştir: “*Kûfedeki Şia, Abdullah b. Ömer'in kabileler arası siyasi yetersizliğini gördüğü zaman İnsanları Abdullah b. Muaviyye'ye biata çağırdı.*”⁵⁸⁷

Abdullah b. Muaviye hakkındaki diğer rivayetlerde ise, İbn Muaviye'nin isyanı gerçekleşirken Emevilere karşı aynı düşünceyi paylaşan ve onun destekçisi olduğu anlaşılan pekçok grup vardır. Bu gruplar genel olarak Emevi muhâlifleriydiler. Şeyban b. Abdulaziz önderliğindeki Hariciler, Zeydilerden müteşekkil oldukça kalabalık bir grup, Muğire b. Saîd'den arta kalanlar, Ebû'l-Abbas es-Seffah, Ebû Ca'fer el-Mansûr ve İsa b. Ali gibi Abbasiler Emevilere karşı yürütülen muhalefet hareti içinde değerlendirilmiştir. Hatta Amr b. Süheyl b. Abdülaziz ve Süleyman b. Hişam b. Abdilmelik gibi Emevilerin içinden Emevilere karşı bir muhalefetin olduğu da bilinmektedir.⁵⁸⁸

Abdullah b. Muaviye'nin insanları kendine biata çağırdığı rivayet olunmaktadır. Bununla birlikte Abbasi davetinin sloganı olan “*er-Rızâ min Âl-i Muhammed*” (*Âl-i Muhammed'den razı olunan bir şahıs*) adına biat aldığı da kaynaklarda ifade edilmiştir.⁵⁸⁹ Ayrıca Abdullah b. Muaviye, Abbasilerin davet politikası olan “*er-Rıza min Âl-i Muhammed*” sloganını kullanmıştır. Onat'a göre bu kullanım Abdullah b. Muaviye'nin Abbasi taraftarlarından istifade etmek istemesinden kaynaklanıyor olmalıdır.⁵⁹⁰ Abdullah b. Muaviye'nin etrafında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Emevi muhâlifî pekçok çevreden insanın bulunması bu izahı kabul edilebilir kılmaktadır.

Abdullah b. Muaviye'nin etrafında toplanan ve onun imametini kabul eden grubu ifade etmek için genellikle Cenâhiyye ismi kullanılmıştır.⁵⁹¹ Bu ismin kullanılış sebebiyle ilgili olarak kaynaklarda büyük dedesi Ca'fer b. Ebî Tâlib'in Mûte Savaşı'ndaki fedakârlığından dolayı Hz. Peygamber'in ona “*Zü'l-Cenâhayn*” lakabını vermesi zikredilmektedir. Naşi el-Ekber'in bildirdiği göre Keysanîlerden bir kısmı

⁵⁸⁷ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 303

⁵⁸⁸ İsfehânî, *Makâtîlû't-Tâlibiyyîn*, c. 1, s. 157.

⁵⁸⁹ İsfehânî, *Makâtîlû't-Tâlibiyyîn*, c. 1, s. 157.

⁵⁹⁰ Onat, *Emeviler Dönemi Şii Harekerleri*, s. 127.

⁵⁹¹ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 36; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 189;

Ebû Haşim'den sonra imameti Abdullah b. Muaviye'ye götürmüştür.⁵⁹² Nevbahti'ye gelince o da Ebû Haşim'in imameti Abdullah b. Muaviye'ye vasiyet ettiğini dile getirmiştir. Fakat Nevbahti'nin bildirdiğine göre vasiyet esnasında Abdullah b. Muaviye henüz çocuktur. Bu sebeple Ebû Haşim, İbn Muaviye bulûğ çağına erişinceye kadar vasiyeti geçici olarak Salih b. Müdrîk'vermiştir.⁵⁹³ Dolayısıyla Naşi el-Ekber ve Nevbahti'den gelen bu haberi dikkate alarak Onat'ın da işaret ettiği gibi Abdullah b. Muaviye ve taraftarlarını Keysâniyye içinde değerlendirmek gerekir.⁵⁹⁴

Diğer taraftan Harbiyye, Hârisiyye gibi kavramlar da Cenahiyye ile ilgili olarak kullanılmakla birlikte bu iki kavramın kullanımında bir karışıklık mevcuttur. Şehristânî'nin bildirdiğine göre Keysaniyye'den bir grup (*Harbiyye*) Ebû Haşim'den sonra imametini Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî'ye intikal ettiğini iddia etmiştir. Fakat Abdullah b. Amr b. Harb'in taraftarlarından bir kısmı onun ilim ve diyanete yönelik bir kimse olmadığını diğer bir kısmı da onun hain ve yalancılığını ileri sürerek Abdullah b. Muaviye'nin imametine yönelmişlerdir.⁵⁹⁵ Naşi el-Ekber ise Ebû Haşim'den sonra imametini Abdullah b. Muaviye'ye intikalini kabul edenlerden Abdullah b. Amr önderliğindeki bir grub olduğunu bunlara da Harbiyye dendiğini ifade etmiştir.⁵⁹⁶ Harisiyye ile ilgili rivayet ise Nevbahti'den gelmektedir. Bu rivayete göre Abdullah b. Muaviye'nin imametini kabul edip, “*Cenab-ı Allah nurdur ve o Abdullah b. Muaviye'dir.*” diyecek kadar ileri giden Abdullah b. Haris'in takipçileri olan Hârisiyye'dir.⁵⁹⁷

Cenâhiyye isminin Harbiyye ve Hârisiyye isimleriyle zikredilmesi muhtemelen Abdullah b. Muaviye'nin birçok çevre tarafından desteklenmesi ve onun isyanına iştirak edilmesinden olmalıdır. Nitekim Bağdâdî ise Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin öldürülmesinden sonra Muğire b. Saîd el-İcli'den ayrılan taraftarları

⁵⁹² Atalan, “Bir Muhalefet İttifakı – Abdullah b. Muaviye Hareketi”, s. 53; Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 31,36.

⁵⁹³ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 129.

⁵⁹⁴ Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri*, s. 128.

⁵⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 152. Abdullah b. Amr b. Harb'in önceleri Beyân b. Sem'an'ın görüşüne intisab ettiği, taraftarlarının ise onun ulûhiyetine inandığı da rivayet olunmaktadır. Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 32, 186.

⁵⁹⁶ Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 30.

⁵⁹⁷ Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s. 129.

Medine'ye giderken Abdullah b. Muaviye ile karşılaşmıştır. Abdullah b. Muaviye de Ali ve soyundan gelenlerden sonra imam olduğunu iddia ederek onları kendisine biate çağırıldığını ifade etmiştir.⁵⁹⁸ Bu da Cenâhiyye içerisinde birçok çevreden insanların varlığına işaret etmektedir.

5. Muğiriyye

Muğiriyye, Muğire b. Saîd el-İcli'nin taraftarları olarak nitelendirilmiştir. Emevilerin son dönemine doğru Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasri'ye karşı Muğire ve taraftarlarınca 119/737 veya 120/738 yılında gerçekleştirilen isyanla birlikte teşekkül etmiş, Şii-Gulat fırkalardan biridir.⁵⁹⁹

Muğire b. Saîd'in, Güney Araplarından İcl kabilesinden olduğu ifade edilmekle birlikte onun Becile kabilesinden olduğu da zikredilmektedir.⁶⁰⁰ Bunun yanında Becile kabilesinden Halid b. Abdullah el-Kasri'nin mevlası (*azatlı köle*) olduğu yönünde rivayetler de bulunmaktadır.⁶⁰¹ Watt onun İcl kabilesinden olduğunu ve Becile kabilesinden Halid b. Abdullah'ın mevlası olduğu söylemektedir.⁶⁰² Tucker ise Goldziher'den naklen, Muğire'nin dil bilgisinin zayıflığına ve Arapların lisan yanlışlığından dolayı Mevâliyi alaya almasına dikkat çekerek onun bir mevla olmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰³

Muğire'yle ilgili bildirilen haberlerden onun kör ve ihtiyar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o sihirbaz olarak nitelenmiştir ki bu konuda kaynaklar ittifak halindedir.⁶⁰⁴ Hatta Beyân b. Sem'an'nın sihirle uğraşmasına delil olarak Muğireyle ilişkili olması gösterilmiştir.⁶⁰⁵

⁵⁹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 189.

⁵⁹⁹ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128.

⁶⁰⁰ el-Affî, Abdurrezzâk, *el-Fetâvâ ve Resâil*, 1415, s. 344; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (ö. 852/1448) *Lisanü'l-Mizân*, Beyrut 1971, c. 6, s. 75.

⁶⁰¹ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 176.

⁶⁰² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 63.

⁶⁰³ Tucker, William Feimster, "Asiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'îd ve Muğiriyye", s. 204.

⁶⁰⁴ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 323.

⁶⁰⁵ Tucker, "Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şii Aşırıları", s. 219.

Muğire b. Saîd, Taberî ve İbn Esir'in bildirdiğine göre, 119/737 yılında Beyân'la birlikte Emevilerin Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasriye isyan etmiştir.⁶⁰⁶ İbn Kesîr ise Beyân b. Sem'an'ı zikretmeksizin Muğire b. Saîd isyanının 119/737 yılında meydana geldiğini ifade etmiştir. Muğire'nin yanında yer alan isyancıların Mevâli ve Araplardan müteşekkil olduğu⁶⁰⁷ zikredilmekle birlikte kaynaklarda isyancıların sayısı hakkında ihtilaflar sözkonusudur. Taberî isyana katılanların sayısının altı, İbn Kesîr ise bu sayının altı veya yedi olduğunu olduğunu zikreder.⁶⁰⁸ Tucker ise el-Muberrred'den naklen 20 sayısına işaret ederek bu sayının bile isyan için yetersiz olduğuna işaret etmektedir.⁶⁰⁹

Kaynaklarda çokça zikredildiğine göre Halid b. Velid'in isyan karşısında fevkalade hayrete düştüğü ve şaşkınlıktan “*Bana yiyecek su verin!*” dediği rivayet olunmaktadır. Fakat İbn Nevfel'in bir hicviyesinde geçen bu rivayet muhtemelen Halid'i Mevâlinin gözünde küçük düşürmek için kullanılmış olmalıdır.⁶¹⁰

Muğire b. Saîd'in imamet görüşü hakkındaki rivayetlere gelince;

1. Muğire, bizzat kendisi imamet in Hz. Ali'den sonra Hasan ve Hüseyine geçtiğini daha sonra da Hz. Ali'nin torunu Muhammed b. Abdilllah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Talib [(ö. 145/732) Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye]'ye geçtiğini ve onun beklenen mehdi olduğunu iddia etmiştir.⁶¹¹ Bu iddiaya göre imamet en-Nefsu'z-Zekiyye'ye Muhammed el-Bakır'dan intikal etmiştir.⁶¹² Muğire önce en-Nefsu'z-Zekiyye'nin imameti kendisine vasiyet ettiğini sonra da kendi nübüvvetini iddia etmiştir.⁶¹³
2. Muğire ve taraftarları, Ebû Ca'fer Muhammed el-Bakır'dan sonra İmamet in Muğire'ye geçtiğini iddia etmiştir. Bu iddiaya göre ise Muğire,

⁶⁰⁶ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128.

⁶⁰⁷ Tucker, William Feimster, “Asiler ve Gnostikler: el-Muğire ibn Sa'îd ve Muğiriyye”, s. 204

⁶⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 323; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128.

⁶⁰⁹ Tucker, William Feimster, “Asiler ve Gnostikler: el-Muğire ibn Sa'îd ve Muğiriyye”, s. 205.

⁶¹⁰ Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut 2003, c. 1, s. 119.

⁶¹¹ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 41; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 182; İsferyâynî, *et-Tabsîr*, c. 1, s. 125; Nevbahtî, *Şii Firkalar*, s. 186.

⁶¹² Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 41.

⁶¹³ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 176.

Muhammed el-Bakır'ı imam ve mehdi-kâim kabul etmiştir. Mehdi geri gelinceye kadar imamet Muğire'ye aittir.⁶¹⁴

Muğire'nin Tanrı anlayışı ise gayet dikkat çekicidir. Ona göre Tanrı, başına tâc takan nurdan bir adamdır.⁶¹⁵ Onun Arap alfabesindeki hece harflerinin adedi kadar uzvu bulunmaktadır.⁶¹⁶ Her bir harf onun bir organına denk gelmektedir. Mesela “*Elif*” harfi Tanrının bacaklarına, “*He*” harfi cinsel organına, “*Ayn*” harfi de Tanrının gözlerine işaret eder.⁶¹⁷ Burdan hareketle ebced harflerinin onun organları sayısınca olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁸

Bağdâdî, özellikle Muğire'nin Allah'ın âlemi yaratma konusundaki fikirleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Muğire, Allah'ın âlemi yaratmak istediğinde “en büyük isimle”(İsmi A'zam'la) konuştuğunu, onun da uçup başına tâc olarak konduğunu iddia etmektedir. Yine Muğire, “*Rabbinin yüce adının tesbih et!*”⁶¹⁹ ayetini yorumlamış ve ism-i a'zam'ın bu tâc olduğunu söylemiştir.⁶²⁰

Bağdâdî'nin bildirdiğine göre Muğire b. Saîd Tanrı'nın tasavvuru şu şekildedir: “... *Sonra O, başına taç konduktan sonra, avucunun içine parmağıyla kullarının amellerini yazdı. Sonra avucunun içine baktı ve onların günahlarından dolayı sinirlendi ve terledi. Terlerinden iki deniz meydana geldi. Bu denizlerden biri karanlık ve acı; öteki de tatlı ve berrak idi. Sonra yukardan denize baktı ve gölgesini gördü. Gölgeyi almak için gitti; fakat gölgesi uçtu. Bunun üzerine gölgesinin gözlerini çekip çıkardı ve onlardan güneş ve ayı yarattı ve gölgesinin geri kalanını yok ederek, «Benimle birlikte Benden başka bir ilâhın bulunması doğru değildir» dedi. Sonra insanları, bu iki denizden yarattı. Şia'yı berrak tatlı denizden yarattı ve onlar mü'minlerdir. Şia'nın düşmanları olan kâfirleri de karanlık acı denizden yarattı.*”⁶²¹

⁶¹⁴ Nevbahî, *Şii Fırkalar*, s. 186; Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 176.

⁶¹⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 238.

⁶¹⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 238.

⁶¹⁷ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 37; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 182.

⁶¹⁸ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 37.

⁶¹⁹ A'lâ, 87/1

⁶²⁰ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 176; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 183.

⁶²¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 183.

Bu rivayete göre Muğire, Şia'yı gerçek Mü'minler, Şia'nın düşmanlarını da kâfirler olarak görmektedir.

Şiilikle ilgili Muğire'nin Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den teberri fikrine sahip olduğunu da görmekteyiz. Bu göre “*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara emanet ettik...İnsan yüklendi...*”⁶²² ayetinin te'vil ederek, burada geçen emanetin Ali b. Ebi Talib'in korunması olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ömer de Hz. Ebû Bekir'e giderek emanetin korunması görevini üstlenmesini, Hz. Ebû Bekir'den sonra da kendisinin halife olması şartıyla Ali'yi aldatarak halife olmasını emretmiştir. Muğire, “*... çünkü Şeytan insan'a 'küfret!' der. İnsan küfredince de, 'ben gerçekten senden uzağım' der...*”⁶²³ ayetini te'vil etmiş ve küfretmeyi emreden (Şeytan) Hz. Ömer olduğunu iddia etmiştir.⁶²⁴ Bu da Şia'nın temel öğretilerinden olan Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den teberri fikrinin Muğire b. Saîd döneminde görülmesi bakımında önem arz etmektedir.

6. Zeydiyye

Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'den sonra Hz. Ali evladından Emevilere karşı isyan girişiminde bulunması ayrıca bu isyanın 122/740 yılında vuku' bulması açısından çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Çünkü 119/737 ve 120/738 yıllarında Emevilere karşı muhalefet hareketleri had safhaya ulaşmış, hatta tarihte ilk gulat fikirlere sahip oldukları iddia edilen Beyân b. Sem'an ve Muğire b. Saîd'in isyanı bu zemin üzerinde gerçekleşmiştir.⁶²⁵

Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib'in imametini kabul edenler olarak bilinmektedir. İlk Zeydî fikirlerden bazıları her ne kadar Zeyd b. Ali tarafından ileri sürülmüş ve Zeydî farklılaşmadan ilk olarak Zeyd b. Ali isyanından hemen sonra bahsedildiği söylene de Zeydiyye fırkasının teşekkülünden yani Zeydiyye'nin bir grubu ifade etmek için kullanılmasından ve fikirlerinin netleşmesinden H. II (IV.) asrın ikinci yarısından itibaren söz edebiliriz. Çünkü Mezhepler tarihi kaynakları mezheplere ait görüşleri çoğunlukla kime ait olduğunu zikretmeksizin

⁶²² Ahzâb, 33/72

⁶²³ Hâşr, 59/16.

⁶²⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. 4, s. 239; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 183.

⁶²⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 216; Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 128.

vermektedirler.⁶²⁶ Örneğin Zeydî fikirlerden biri olan mefdûlün imametinin meşruluğunu ileri süren ilk kişinin, önce Yahya b. Zeyd'le daha sonra da İsâ b. Zeyd'le hareket eden Hasan b. Salih b. Hay (ö. 168/784) olduğu ifade edilmektedir.⁶²⁷

Zeydiyye'nin görüşüne göre imam olmanın bir takım şartları vardır. Bunlar; Hz. Fatıma soyundan, âlim, zâhid, cesur ve cömert olma şeklindedir.⁶²⁸ Söz konusu bu şartları taşıyan kişilerin imamet iddiasında bulunmaları durumunda onlara ittiba her Müslümanın üzerine vaciptir. Bu şartlar gereği önce Zeyd b. Ali sonra da Yahya b. Zeyd imam kabul edilmiştir.⁶²⁹

Yahya b. Zeyd'in ölümü üzerine Fatıma soyundan olma şartı gereği Hüseyin ve Hasan soyundan olan kişilerin imameti de caiz görülmüştür. Bu sebeple Abbasilere karşı isyan eden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan'ın imametini caiz görmüşlerdir. Ayrıca Zeydiyye göre imametın şartlarını taşıyan iki imamın iki ayrı yerde ortaya çıkması da caiz görülmüştür.⁶³⁰

Zeydiyye'nin Mezhepler tarihi kaynaklarında farklı tasnifler içinde değerlendirildiği görülmektedir. Eş'ari *Malalat* adlı eserinde Şia'yı; Gulat, Rafıza ve Zeydiyye başlığı altında ele almıştır.⁶³¹ Şehristânî ise *el-Milel ve'n-Nihal*'inde Şia'yı; Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Galiye ve İsmâiliyye şeklinde bir tasnife tabi tutmuştur.⁶³² Bağdâdî ve Razî'ye gelince onlar, diğer her iki yazardan farklı bir tasnif ile Zeydiyye'yi Sapık fırkalar olarak ele aldığı "*Ravâfıza (Zeydiyye, Keysaniyye, İmamiyye)*" içinde değerlendirmiştir.⁶³³

Bağdâdî ve Razî'nin Zeydiyye'yi sapık fırkalar içinde değerlendirmeleri gayet dikkat çekicidir. Bunun sebebi ise Zeydiyye'nin diğer müellifler tarafından farklı bir tasnife tabi tutmalarıdır. Şehristânî ve Eş'arî gibi müellifeler Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra imameti konusunda Zeydiyye hakkında Şia'nın diğer kollarına

⁶²⁶ Ümit, Mehmet, Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi, İsam yay., İstanbul 2010, s. 39.

⁶²⁷ Ebû Hâtım er-Râzi, Ahmed b. Hamdân el-Leysi, Kitâbü'z-Zine, Bağdat 1982, s. 302.

⁶²⁸ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 154.

⁶²⁹ Şehristânî, *el-Milel*, ss. 154-159.

⁶³⁰ Şehristânî, *el-Milel*, ss. 154-159.

⁶³¹ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 83.

⁶³² Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, ss. 146-191.

⁶³³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 15; Razî, *İ'tikâdât*, s. 52.

nazaran ılımlı bir görüşü benimsemiştir. Bu görüşlerinin asıl sebebi Zeydiyye'nin Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den daha faziletli görmesinin yanında ilk iki halifenin hilafetini kabul etmesidir. Nitekim Zeyd b. Ali'ye: “Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında ne dersin?” diye sorulduğunda O: “Ehl-i Beytimden onlardan teberri edeni ve onlar hakkında hayırdan başka bir şey söyleyeni duymadım.” Şeklinde cevap vermiştir.⁶³⁴ Kaynaklarda bildirilen Zeyd'in bu düşüncesi, efdal (Hz. Ali ve evladı) imam anlayışının yanında mefdûl (Hz. Ebû Bekir ve Ömer) imam anlayışını doğurmuştur.⁶³⁵ Yine konuyla ilgili olarak “ Zeydiyye usûlde Mu'tezilî, Furu'da ise Hanefîdir.” ifadesinin çokça zikredilmesi de Zeydiyye'nin Şia içerisinde farklı bir yeri olduğuna işaret etmektedir.⁶³⁶

Bağdâdî'nin Zeydiyye için kullandığı “Razıfa” kelimesinin farklı anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Söz konusu kavramın ilk şekli Zeyd b. Ali hareketine katılıp, Zeyd'in Ebû Bekir ve Ömer'den teberri etmesini isteyenler ve Zeyd b. Ali'yi terk edenler anlamında Zeydiyye'nin muhâlifleri için kullanılmıştır.⁶³⁷ Bu anlamın dışında Malatî'nin de Bağdâdî gibi Zeydiyye'yi “Rafıza” olarak nitelediğini de görmekteyiz. Fakat Malatî'nin nitelesinde kullanılan Rafıza'nın Hz. Osman'dan teberri ettikleri için Zeydiyye'yi yerme amaçlı kullanıldığı açıktır.⁶³⁸ Bu bağlamda “Razıfa” kelimesinin hem Zeydiyye için hem de muhâlifleri için farklı anlamları ifade edecek şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Emeviler döneminde Zeyd b. Ali'nin Yusuf b. Ömer es-Sekafî tarafından öldürülmesinden sonra birçok hareket içinde Zeydîlerden söz edilmektedir. Örneğin Abdullah b. Muaviye hareketi içinde bir kısım Zeydî'nin bulunduğu ifade edilmiştir. Yine Abbasîlere karşı isyan eden Muhammed b. Abdillan en-Nefsu'z-Zekiyye'nin taraftarları içerisinde bulunan Zeydîler'den söz edilmektedir.⁶³⁹ Böylece Zeydiyye, Emeviler dönemi Kûfe'siyle sınırlı kalmamış, farklı gruplar içinde Emevilere karşı gerçekleşen muhalefet hareketlerinde başat rol oynamıştır.

⁶³⁴ Taberî, *Tarih*, c. 7, s. 180.

⁶³⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 44.

⁶³⁶ Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996, s. 25.

⁶³⁷ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 83

⁶³⁸ Malatî, *et-Tenbîh*, s. 164.

⁶³⁹ Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 2, 2007, ss. 61-62.

SONUÇ

Kûfe, Hz. Ömer döneminde (17/637-38) Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmuştur. Yeni kurulan bu şehrin ilk dönemlerinde en çok Fars unsurlarıyla mücadele edilmiş ve Mekke ve Medinede bulunan pekçok Müslüman bu mücadeleye iştirak etmiştir. Kûfe'deki yerleşim önce geçiciyken ihtiyaç duyulan askerin artması ve fethedilen bölgede yaşayan insanların da Kûfe şehrinde yaşamaya rağbet etmesiyle şehrin demografik yapısı değişmiş ve şehir pekçok etnik unsuru içinde barındırmaya başlamıştır. Arapların yanında mevâlinin kendi varlığını en çok gösterdiği ordugâh şehir olmuştur. Bu özelliği, şehrin kozmopolit bir yapıya sahip olmasının en önemli gerekçesini oluşturmaktadır. Böyle bir yapıya sahip olan Kûfe'nin siyasi olayların merkezi konumunda olması da kaçınılmaz bir durum olmuştur.

Hz. Ömer döneminde fetihlerin devam etmesinden ve Müslümanların refah seviyesinin yükselmesinden dolayı bu dönemde Kûfe'de herhangi bir siyasi sorun yaşanmamıştır. Aynı durum Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılı içinde geçerlidir. Fakat Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılında Kûfe'ye atanan valiler ve halk arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır. Kabileler arası asabiyyetin körüklendiği ve ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu dönem Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Ali ve Muaviye çatışmasında önemli bir yer olan Kûfe siyasi bir merkez konumuna yükselmiştir. Nitekim Hz. Ali Muaviye ile mücadele merkezi olarak Kûfe'yi seçmiştir. Diğer taraftan Emeviler döneminde Kûfe merkezli pekçok hadise meydana gelmiştir. Öyle ki devlet tarihi boyunca hilafet makamında bulunan bütün yöneticiler Kûfe'yi ve Kûfe'de yaşayan halkı kendi otoriteleri için bir tehlike olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple, Hucr b. Adiy başta olmak üzere Kerbelâ Vak'ası, Tevvâbûn Hareketi, Muhtar es-Sekâfi İsyanı, İbn Eş'as ayaklanması, Zeyd b. Ali İsyanı ve Abdullah b. Muaviye hareketi gibi siyasi pekçok hadise zuhur etmiştir.

Kûfe'de meydana gelen bu hadiselerin, Emevilere karşı bir isyan girişimi niteliğinde olup, halkın yönetimden hoşnutsuzluğuna işaret etmektedir. İsyân

girişimlerinin en önemli sebebini Muaviye ve Yezid b. Muaviye'nin, Hz. Ali yanlıları olarak değerlendirdiği Kûfe halkına karşı uyguladığı politikalar oluşturmaktadır. Nitekim Muaviye'nin ve Yezîd b. Muaviye'nin Hz. Ali'ye sebbetme uygulamaları sonucu Hucr b. Adiy hadisesi yaşanmıştır.

Diğer taraftan Kûfe'de, mevâli unsurunun ağırlıkta olması bu hadiselerin sebepleri arasındadır. Özellikle Muhtâr es-Sekafî hareketiyle birlikte mevâlinin Kûfe'deki konumu yükselmiştir. Bu durum eşrâfın Kûfe'de Muhtar es-Sekafi'ye karşı başlattığı isyan girişiminde görülmektedir.

Kûfe, daha önce birbiri ardınca kurulan Asurlular, Babilliler, Akadlar, Hîreliler gibi krallık ve devletlerin bulunduğu bir bölgede kurulmuş ve buranın kültür ve medeniyetinden etkilenmiştir. Ayrıca bulunduğu bölge itibariyle Fars, Arap ve Rum gibi etnik unsurların etkisi altında olan bir şehirdir. Genel olarak Irak bölgesi özel olarak da Kûfe'de bulunan bu unsurların birbiriyle etkileşim halinde olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Kûfe'nin bu etkileşim alanı içinde olması Kûfe'de meydana gelen dini-siyasi hareketler üzerinde Arap, Fars ve Rumların farklı kültürel etkileri görmemize neden olmuştur.

Her ne kadar farklı kaynaklarda Hz. Osman döneminde meydana gelen hadiselerin ekonomik veçhesi üzerinde duruluyorsa da bizce bu dönem demeydana gelen hadiselerin asıl veçhesini asabiyyet, etnik gruplar ve Kûfe halkının eski dini-kültürel özellikleri oluşturmaktadır. Nitekim Kûfe merkezli Şii-gulat fırkaların temel prensiplerinde bu etkileri görmek mümkündür.

Çalışmamızda genişçe yer verdiğimiz Hire devletinin tarihi hakkında Türkiye'de ne yazık ki pekaz çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple Hire devleti/krallığı hakkında yapılacak çalışmaların Kûfe'de ortaya çıkan mezhep ve fırkaların anlaşılmasında büyük öneme sahip olduğu kanaatindeyiz. Yine bu konu hakkında Hire'de yaygın olan Gnostisizm, Mazdekizm ve Maniheizm gibi dini-felsefi inançların yeni araştırmacılar tarafından araştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulaziz Salih, *Tarihu Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye fi Usûrihâ'l-Kadîme*, Mektebetu'l-Encîlû'l-Mısriyye, Mısır, trz.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto yay, Ankara 2016.
- Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut 1969.
- Alper, Ömer Mahir, "İrfâniyye", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, ss. 444-447.
- Apak, Âdem, Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İstanbul 2003.
- Atalan, Mehmet, "Bir Muhalefet İttifakı – Abdullah b. Muaviye Hareketi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2006, S. 23, s. 45 vd.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Yusuf b. Ömer es-Sakafi", *DİA*, İstanbul 2013, c. 44, ss. 22-23.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991.
- Aydınlı, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâli'nin Rolü", *G.Ü.Ç.İ.F.D.*, 2003, c. 2, S. 3, ss. 1-26.
- Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, Ankara 2002, c. 26, ss. 339-342.
- Aycan, İrfan, "Rebîa", *DİA*, İstanbul 2007, c. 34, ss. 498-499.
- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhûl, H. III. Asır), thk. Abdulaziz ed-Duri-Abdulcebbar el-Matlabi, Beyrut trz
- Balcı, İsrail, "Zû Kâr Savaşı Ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi", *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 26-27, Samsun 2008.
- Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyet Tarihi*, çev. Mehmet Fuad Köprülü, Ankara 1963.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Davut (ö. 276/889), *Futûhû'l-Büldân*, Beyrut 1988.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Davut (ö. 276/889), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Riyad ez-Zerkelî, Beyrut 1996.
- Benli, Yusuf, "Gnostizmin Şia'nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi", *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı ve Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, Malatya 2012, ss. 177-211.
- Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Şii Nitelikli Gulât Hareketleri*, Harran Üniversitesi: Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 1999.
- el-Cevzî, Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi't-Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, thk. Cemal Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Cevât Ali, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Daru's-Sâkî, 2001.

- Cu'ayt, Hişâm, *el-Kûfe - Neş'etül-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1986.
- Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF yay, Ankara 1957.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul 202.
- Durmuş, İsmail, "HARF", *DİA*, Ankara 1997, c. 16, s. 161-165.
- Ebû Hâtim er-Râzi, Ahmed b. Hamdân el-Leysî, *Kitâbü'z-Zine*, Bağdat 1982.
- Ebû Mihnef, *Maktelû'l-Hüseyn*, Kuveyt 1987.
- el-Affî, Abdurrezzâk, *el-Fetâvâ ve Resâil*, 1415.
- el-Asîrî, Ahmet Ma'mur, *Mûcezu't-Tarîhu'l-İslâmiyyi münzü ahdi Adem (a.s) ilâ Asruna'l-Hâzır*, Riyad 1996.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebî Bekir Ahmed (ö. 548/1152), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk Abdülaziz Muhammed el-Vekîl, Kâhire 1968.
- el-Bağdâdî, Ali Zarif, *Tarîhu Mulûku'l-Hîre*, Mısır 1920.
- el-Câbirî, Muhammed el-Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul 1997.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2003.
- el-Cebbûrî, İbrahim Muhammed Ali, "Merakizi'l-Hayati'l-Fikriyyeti fi Medineti'l-Hire kable'l-İslâm", *Mecelletu't-Terbiyyeti ve'l-İlm*, c. 19, S. 5, 2012.
- el-Cebbûrî, İbrahim Muhammed Ali, "Memleketu'l-Hîre Evdâuha's-Siyasiyyeti ve'l-Hadâratı Kubeyle'l-İslam", *Mecelletu't-Terbiyyeti ve'l-İlm*, c. 19, S. 2, 2012.
- ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hîre", *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 122-124.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davut (ö. 283/895), *el-Ahbaru't-Tivâl*, çev. Zekeriya Akman, Ankara 2017.
- el-Ğizzi, Sâlim, *Şahsiyyetu'l-Muhtar es-Sakafi inde'l-Muahhirin el-Kudema*, Kerbelâ 2015.
- el-Halî, Ebû'l-Bekâ Hebbetullah Muhammed b. Nemâ, *el-Menâkıbu'l-Mezîdiyye fi Ahbâri'l-Mulûki'l-Esediyye*, Amman 1984.
- el-İllî, Salih Ahmed, *Muhâdarât fi Tarîhi'l-Arab*, Bağdât 1964,
- el-Kâdî, Vedâd, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, Beyrut Amerikan Üniversitesi: Doktora Tezi, Beyrut 1974.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kamil Hasan Mer'î, Beyrut 2005.

- el-Mesûdî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Abdullah İsmail, Beyrut 1893.
- el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sa fi Sinâati'l-İnşâ*, Beyrut, trz.
- er-Râzi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. H. 606), *İ'tikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut trz.
- es-Sallâbî, Muhammed Ali Muahmmmed, *Hilafeti Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. el-Zübeyr*, Kahire 2006.
- es-Sarrâf, Fatıma Abdulmun'im Saîd, *el-Hîre fi Karneyni'l-Evvel ve's-Sâni el-Hicriyyeyn*, Kûfe Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Kufe 2007.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Galib (ö. 310/992), *Tarihu'l-Rusul ve'l-Mülûk*, Daru't-Turas, Beyrut 1387.
- el-Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehmî (ö. 207/822), *Kitâbü'r Ridde*, thk. Yahya el-Cebbûrî, Beyrut 1990.
- ez-Zenibât, Avd Abdulkerim, *İshamâtu Ulemau'l-Kufe fil Hareketi'l-Fikriyye fi Bağdât*, Bağdat Üniversitesi: Doktora Tezi, Bağdat 2000.
- ez-Zerkelî, Hayru'd-Dîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris, *el-İ'lâmü li'z-Zerkelî*, 2002.
- Gölcük, Şerafettin, "Beyân b. Sem'ân", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, ss. 28-29.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Basrî (ö. 240/854), *Tarihû Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâü'l-Amrî, Beyrut 1980.
- Ebû's-Şa'r, Hind Gassan, *Hareket'ül-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî fi'l-Kûfe*, Ürdün Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Beyrut 1980.
- Fayda, Mustafa, "Senetü'l-Vufûd", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, ss. 520-521
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1975, S. 20, s. 244.
- Fığlalı, E. Ruhi, "Hüseyin", *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 518-521.
- İbn Batuta, *Tuhfetü'n-Nazzâr fi'l-Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, thk. Şeyh Muhammed Abdu'l-Mun'im el-İryân, Beyrut 1987.
- İbnü'l-Esîr, İzzettin Ebû'l-Hasan b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselâm tedmîrî, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö. 365/975), *Muhtasarü Kitâbü'l-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Beyrut 1995.
- İbnu'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 365/975), *el-Buldân*, Beyrut 1996.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (852/1448), *Lisanû'l-Mîzân*, Beyrut 1971.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Mauhammed b. Muhammed / Velîddînu'l- Hadramî el-İşbilî, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min zi's-Şe'ni'l-Ekber*, nşr. Halil Şahade, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bet et-Temîmî (ö. 354/965), *es-Sikât*, trz.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bet et-Temîmî (ö. 354/965), *Meşâhir'al-Ulemâu'l-Emsâr*, thk. Merzuk Ali İbrahim, 1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelusî (ö. 456/1063), *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1983.
- İbn Kelbî, Ebû Münzir Hişâm b. Muhammed Ebî Nadr İbnû's-Sâib İbn Beşir (ö. 204/819), *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 2000.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fedâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Daru'l-Fikr, 1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yay, Ankara 2017
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Muni' el-Hâşimî (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Daru Sâdır, Beyrut 1968.
- İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. el-Heysem el-Mervânî (ö. 356/966), *el-Eğânî*, thk. Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995.
- İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. el-Heysem el-Mervânî (ö. 356/966), *Mukâtilu't-Tâlibîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Beyrut, trz.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed (471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut 1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *İslamda Felsefe Akımları*, hzr. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1995.
- Halîf, Yusuf, *Hayatu's-Şi'r fil Kûfe*, Mektebetü'l-Arabiyye, Mısır 1995.
- Hamevî, Şihâbu'd-Dîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullah er-Rumî (ö. 626/1228), *Mu'cemu'l Buldân*, Beyrut, 1995.
- Halid Hamu Hasanî ed-Durî, *el-Mukâvemetu'l-Arabiyyeti li Nufûzu's-Sasaniyyi fi'l-Hîreti min Mieteyn ve sittîn ve işrîne ilâ Nihâyeti Mevki'i zi-Kâr*, Tikrit Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, Tikrit 2003.

- Hatiboğlu, İbrahim, “Sa’d b. Ebî Vakkâs”, *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, ss. 372-374.
- Hatiboğlu, Mehmed Saîd, “Hilafetin Kureyşliliği”, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1978, c. 23, ss. 141-142.
- Hilmi Mahrus İsmail, *eş-Şarku’l-Arabiyyi’l-Kadîm ve Hadaratihî*, İskenderiyye 1997.
- Kapar, Mehmet Ali, “Lahmiler”, *DİA*, Ankara 1998, c. 18, s. 122.
- Kılıç, Mahmut Erol, “Hermes”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, ss. 228-233.
- Korkmaz, Sıddık, *Şîa’nın Oluşumu*, İstanbul 2015.
- Köse, Saffet, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, İstanbul 2013, c. 44, ss. 313-315..
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013.
- Kutlu, Sönmez, “İlk Mürciî Metinler Ve Kitabü’l-İrcâ”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. 37, Ankara 1997, s. 323-327.
- Kumeyr, Yuhanna, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahrettin Olguner, İstanbul 1992.
- Mahmud Arafa Mahmud, *el-Arab kable’l-İslâm*, Aynu’d-Diraseti ve’l-Buhûsu’l-İnsâniyyeti’l-İctimâiyye, 1995.
- Makdisî, Muthir b. Tahir (ö. 355/965), *el-Bed’u ve’t-Tarih*, thk. Bûr Saîd, Mektebetû’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, trz.,
- Malafî, Ebû’l-Hüseyn Mahammed b. Ahmed b. Abdirrahman (ö. 377/987), *et-Tenbih ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida’*, thk. Zahid el-Kevserî, Mısır trz., s. 18.
- Massignon, Louis, *Hitatü’l-Kûfe ve Şerhu Harîtatihâ*, çev. Takî b. Muhammed el-Mus’abî, Kerbelâ 1939.
- Meir Jacob Kister, “el-HÎRE”, trc. Ali Aksu, *C.Ü.İ.F.D.*, c. 9, S. 1, 2005.
- Meskuye, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribu’l-Ümem ve Teâkıbu’l-Himem*, thk. Ebû’l-Kasım İmâmî, Tahran 2000.
- Minkarî, *Vak’atu Sıffîn*, thk. Abdus’s-Selam Harun, Kahire 1358.
- Muhammed Beyumî Mihrân, *Dirâsât fî Târihi’l-Arabi’l-Kadîm*, trz.
- Nâşî el-Ekber, *Mesâilü’l-İmâme (Muktetefât mine’l-Kitâbi’l-Esved fi’l-Makâlât)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1941.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd (573/1178), *el-Hûru’l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Kâhire 1948.
- Nevbahtî, Ebû’l-Hasan b. Musâ, *Şii Fırkalar*, İstanbul 1931.
- Sarıkaya, M. Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul 2015.
- Slinshon, M., “Abdullah b. Zubeyr”, *İA*, c. 1, s. 44.
- Seffarinî, Ebû’l Avn Muhammed b. Ahmed, *Levamiû’l-Envâr*, Dımeşk 1982

- Seyf b. Ömer et-Temimi el-Esedî (ö.200/815), *el-Fitne ve Vak'atu Cemel, thk.* Ahmet Ratib Armuş, Daru'n-Nefais, 1993.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2015.
- Sözlemez, M. Mahfuz, "Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri", *Milel ve Nihal Dergisi*, c. 11, S. 1, Haziran 2004, ss. 25-26.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara 2015.
- Söylemez, M. Mahfuz, "Vasıt", *DİA*, İstanbul 2012.
- eş-Şehrestanî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebî Bekir Ahmed (ö. 548/1152), *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2011.
- Şenzeybek, Aytekin, "Muhtâr es-Sakaft'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marife Dergisi*, S. 15, 2015/2, ss. 81-108.
- Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şîi Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 2016.
- Onat, Hasan, "Şii İmamet Nazariyesi", *A.Ü.İ.F.D.*, 1995, c. 32, s. 90-95.
- Ömer b. Rıza b. Muhammed Ragip b. Abdi'l-Ğaniy, *Mu'cemu Kabâili'l-Arabi'l-Kadîmeti ve'l-Hadîseti*. Beyrut 1994.
- Önkal, Ahmet, "Akil b. Ebû Talib", *DİA*, İstanbul 1989. c. 2, ss. 264-266.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İsam yay., İstanbul 2010.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 2010.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. F. Işıltan, Ankara 1963.
- Wellhausen, Julius, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. F. Işıltan, Ankara 1989.
- Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ(Ali ve Benûhu)*, Müessesetü'l-Hindavi, Kahire 2012.
- Tevfik Barav, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Daru'l-Fikr, 2001.
- Tucker, William Feimster, "Asiler ve Gnostikler: el-Muğîre ibn Sa'îd ve Muğiriyye", çev. E.Ruhi Fığlalı, İslam İlimleri Enstitüsü, Ankara 1982.
- Tucker, William Feimster, "Beyân b. Sem'an ve Beyâniyye: Emevî Irak'ının Şii Aşırıları", *D.A.A.D.* c. 3, S. 1, 2003, s. 219.
- el-Yâkubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (ö. 292/905), *el-Buldân*, Beyrut 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Teşbîh", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, ss. 558-560.
- Yiğit, İsmail, "Mevâli", *DİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 424-426.
- Yiğit, İsmail, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, ss. 107-108.

Zübeydî, Muhammed Huseyin, *Hayâtu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye*, trz.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihu'l-İslam*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut 1993.

